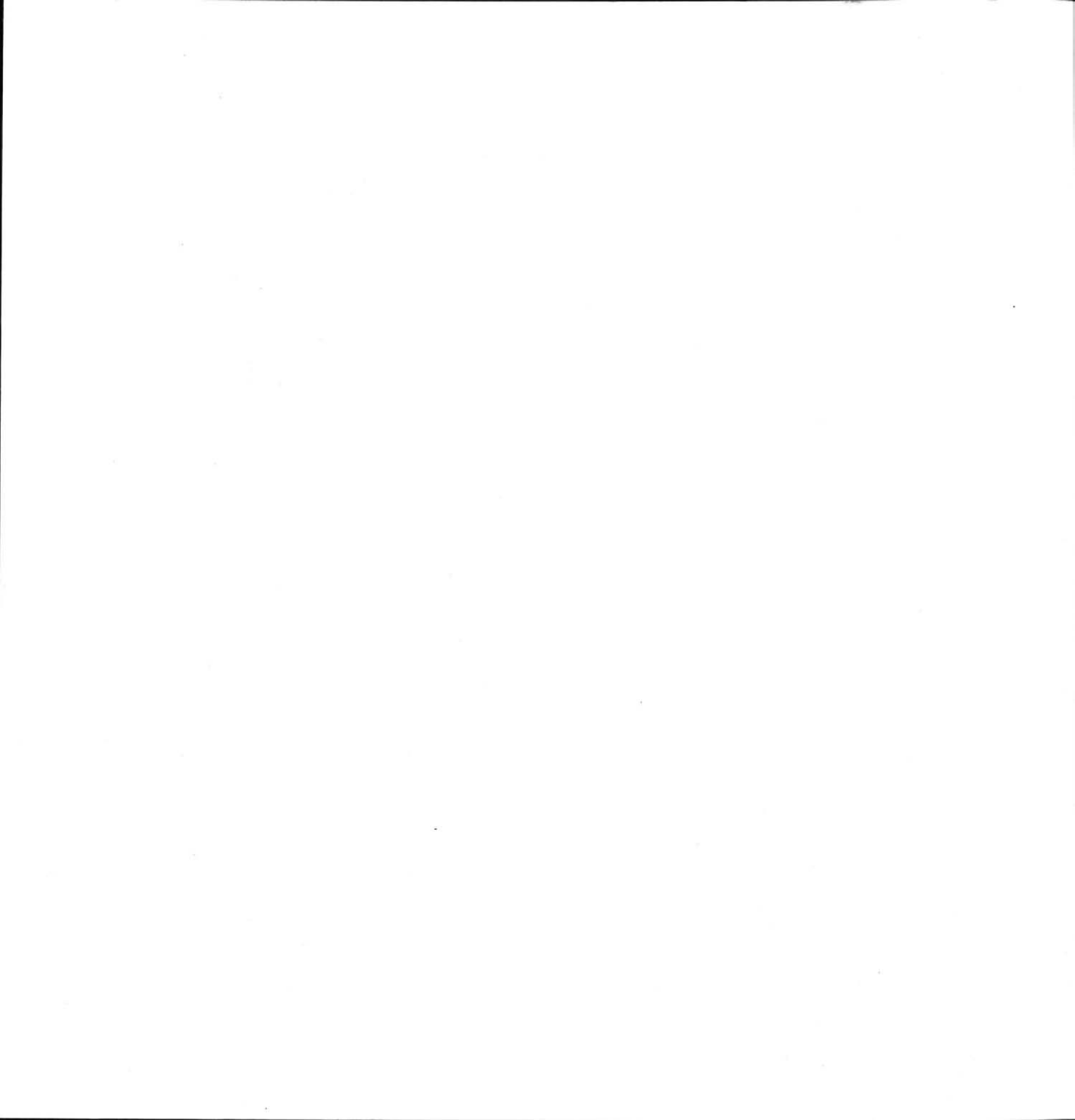

KÉPEK 1100 ESZTENDŐ ZALAI TÖRTÉNETÉSBŐL

KÉPEK 1100 ESZTERDŐ ZALAI TÖRTÉNETÉBŐL

Zalaegerszeg
1996

0201

Készült 1100 számozott példányban,
honfoglalásunk 1100. évfordulójának tiszteletére
Zala Megye Önkormányzati közgyűlésének megbízásából.

Szerkesztő: Vándor László

Szerzők: Müller Róbert (I.)
Vándor László (II – V. és a fényképszövegek)
Németh József (VI – VIII.)

Fényképek: Mészáros T. László

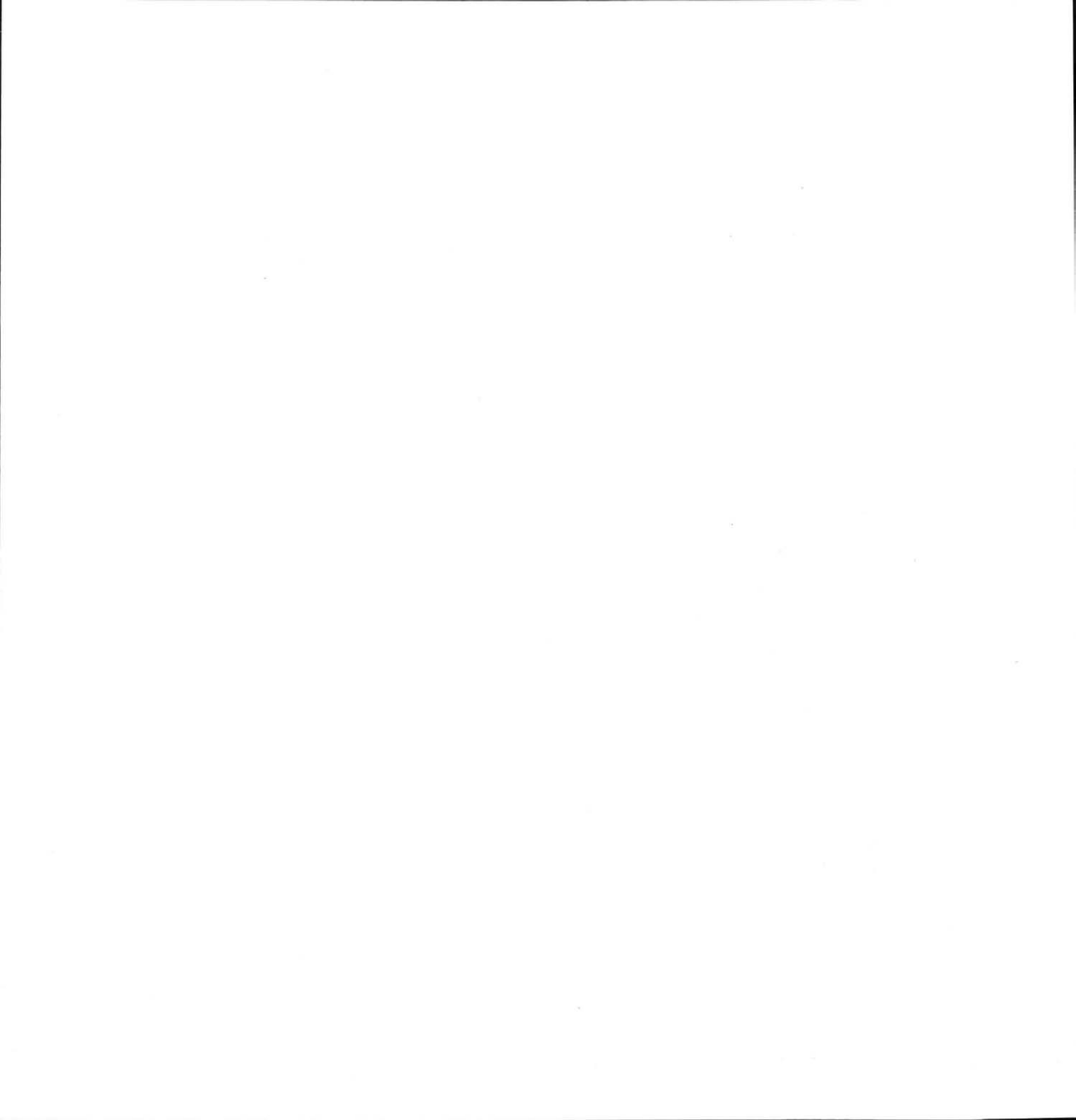
Technikai szerkesztés: Vándor László
Szedés, tördelés: Vucskó János

ISBN 963 7205 05 5

Kiadja a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Vándor László

1996

Tisztelt Olvasó!

Egy nép életében az új haza teremtése hatalmas, meghatározó esemény. Erre visszagondolni több, mint csupán méltatni az elmúlt századokat.

Amikor 100 esztendeje a honfoglalás ezredik évfordulóját ünnepelte az ország, akkor már a teljes Zala megye jelentkezett arculatát bemutató történeti, kulturális körképpel jubileumi kötetében, amit az írást jórészt hobbiból űző értelmiségiek adtak közre.

Ma a száz esztendő újbóli elmúlását a gazdasági nehézségekkel küszködő, a rendszerváltozás minden kínját és örömét átélő, új szerepét kereső megyénk az akkorihoz képest jóval kisebb, de tartalmában nem kevésbé gazdag kiadvánnyal köszönti.

Az utóbbi száz év hatalmas változásokat hozott az élet minden területén. Ezeket a változásokat, melyeket a kötetben is megpróbálnak a kutatók összegezni, ma már történész szakemberek elemzik és dolgozzák fel. Történeiszek ugyan még adósak a megyetörténet megírásával, de ma ott tartanak, hogy nyugodtan vállalhatják, hogyha vázlatosan is, de hiteles áttekintést nyújtsanak a tisztelt olvasónak arról az 1100 évről, mióta mi magyarok itt élünk a ma Zalának nevezett földdarabon. Sőt betekintést adunk az azt megelőző sok évezredbe is...

Ma már tudjuk, hogy ezt a területet, amelyet előttünk is annyi nép mondott hazájának, őseink 900 után fokozatosan lakták be. A Balatontól a Dráváig terjedő csodálatosan változatos vidéket Kál harka törzse vette birtokába. A honfoglalókat és az itt talált népességet Szent István szervezte először Kolon székhellyel és névvel megyévé, majd másik nagy királyunk, Szent László növelte meg területét, és építtetett új székhelyet az újjászervezett megyének nevet is adó Zala folyó szigetén, Zalavárott.

Zala végig fontos helyet foglalt el a magyar történelemben. Innen szerveződött az Árpádok érdeklődése az Adria irányába, itt szerveződött az első nemesi vármegye. Területe, amely majd az ország közepétől annak határáig nyúlt, a déli és nyugati kereskedelem révén hamar vált fejlett területté. A zalai nemesek segítették Károly Róbertet az ország újjászervezésében, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás alatt a középkori ország fénykorában jelentős szerepet játszottak. 1566–1690-ig Zalában húzódott a török-magyar határ, és a megye legjobbjai vereztek el a harcokban az országért. A romhalmazzá vált, véráztatta földön ugyanakkor magyar költők, írók születtek, magyar könyvek íródtak. Végvári dálnok siratta vitéz Thury György halálát, Zrínyi Miklós énekelt „fegyvert s vitézt”.

A vérzivatarból újjászülető földön aztán a zalai emberek munkájával csodálatos kastélyok, templomok épültek, s Göcseji Helikon és Georgikon született. Innen indult a magyar megújulásért harcba Deák Ferenc és Csány László. Zalai katona tűzte a szabadságharc lo-

bogóját a budai vár ormára.

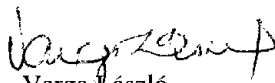
A kehidai kúria vén falai között dacolt az önkénnyel a nemzeti ellenállás és fogant a ki-
egyezés gondolata.

A déli vasút pályáján iderobogó ipari forradalom aztán az új világ felé vitte a vén megyét.

A millennium korának jövőben bizakodó embere aztán vesztes világháborúkkal, forra-
dalmakkal, ellenforradalmakkal találkozott. Trianon, a gazdasági zuhanás, a Balaton-part el-
csatolása, határsáv, megannyi emberi tragédia és törés. De úgy véljük, századunk nagy viha-
rainak egyike sem bírta megtörni a zalai ember hitét, tenni akarását és jövőépítő szándékát.

A kötetben az írás mellett képekkel is végigkísérjük történelmünket. A fotóművész len-
cséjén keresztül megmutatjuk alkotásainkat, amelyekre büszkék vagyunk. Ahhoz képest
amink volt, csak töredék, ami megmaradt, de a gazdag örökségből így is válogatnunk kellett.
A történészek és a fotóművész szemén keresztül pillantunk az elmúlt időbe, s ajánljuk jó
szándékkal tanulságul a Tisztelt Olvasó figyelmébe.

1996 február hó

Varga László
a közgyűlés elnöke

A honfoglalásig

Zala megye földrajzi viszonyai többszáz millió éves fejlődés eredményeként jöttek létre. Területét a földtörténeti középkorban és újkorban többször is tenger borította – ezek lerakódásaiban találhatóak a zalai kőolajmezők. A kutatás feltételezi, hogy a hosszú észak-dél irányú völgyek a hajdani Ős-Duna medrének maradványai. A jelenlegi felszín az utóbbi 3 millió év, a negyedkori tektonikus mozgások és a pleisztocén időszak éghajlati változásainak következménye. A szél és a víz térszín alkotó munkáján kívül a különböző kéregmozgások, a terület egy részének lassú emelkedése alakította a felületet. A Balaton viszonylag fiatal képződmény, medencéje mintegy 20 ezer évvel ezelőtt, a legutolsó jégkor folyamán süllyedt le.

A megye legnagyobb része a Zalai-dombsághoz tartozik, északi keskeny sávja a Vasi-hegység, délkeleti tájai a Dunántúli-dombság, Keszthely környéke pedig a Dunántúli-középhegység része. A Zala széles völgye a kísérő dombokkal mindig is kedvező feltételeket biztosított az itt megtelepedő embereknek. A megye központi része, Göcsej felszíne ezzel szemben erősen szabdalt, sok völgy, számtalan vízfolyás tagolja, termőföldje általában gyenge minőségű. Kedvezőbb a vízháztartása az öt észak-déli irányú párhuzamos völgygel tagolt Kelet-Zalai-dombságnak.

Megyénk természetes növénytakarója a zárt erdő volt: bükkösök, tölgyesek, erdei fenyvesek, a völgyekben mocsári erdők, bokorfüzesek. A klíma kiegyenlített, a tenger közelsége miatt mérsékelt meleg, nedves, enyhe télű. A Balaton éghajlati hatása kedvezően befolyásolja a parti sáv mikroklimáját. Területünk halban és vadban gazdag, és így emberi megtelepedésre kezdettől fogva alkalmas volt.

Zala megye honfoglalás előtti történetének összefoglalását az elmúlt évtizedek intenzív régészeti kutatásai teszik lehetővé, amelyek a lelőhelyek számát megsokszorozták, és a külső forrásokból fedezett mikrorégiós kutatások határainkon túl is felhívták a figyelmet az itt folyó tudományos tevékenységre. 1960-ban Korek József összefoglalva a megye őskori történetét még így fogalmazott: „Régészetileg fehér folt volt az ország területén Zala megye, és ez a helyzet lényegében véve máig sem sokat változott.” Munkájában alig több mint 100 lelőhely adataira támaszkodhatott. A közelmúltban megjelent várostörténeti monográfia csupán Nagykanizsa környékén ennél több őskori lelőhelyet sorolt fel.

Ha nagyon ritkán is, de megyénk már az őskorban is lakott volt. Ezeknek a lelőhelyek-

nek a felfedezését megnehezíti, hogy többnyire nagyobb mélységből kerülnek elő, mint pl. a zalaegerszegi és a zalaszentmihályi téglagyárak agyagbányáiból megismert kb. 25 ezer éves szálláshelymaradványok. Területünk mintegy 7 ezer évvel ezelőtt, az újkőkorból vált először sűrűbben lakottá. A zsákmányoló, gyűjtögető, halász-vadász életmódról ekkor tért át az ember a termelésre. A földművelés és az állattartás ismerete délről, a Balkán irányából terjedt el nálunk. Több hullámban különböző népcsoportok költöztek be, amelyek anyagi műveltségét elsősorban az égetett agyagedényeiken használt díszítőmotívumok alapján tudjuk megkülönböztetni. Az újkőkor több évezredes történetéről ad szinte teljes keresztmetszetet a Becsehelyen feltárt lelőhely, a Keszthely környéki lelőhelyek alapján pedig az ún. dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának fiatalabb szakaszát keszthelyi csoportnak nevezte el a kutatás. Ezt követi a lengyeli kultúra telepeinek megjelenése területünkön, amelynek története a Kr.e. 3. évezred közepén már átvezet a korai rézkorba. Ebben az időszakban készült az első erődített, árokkal és sánccal védett település a balatonhídvégi átkelő déli oldalán.

A javarézkorban először délről, majd nyugatról érkeztek bevándorlók. Erre az időszakra keltezhető az ország legkorábbi rézolvastó téglája, amely Zalaváron került elő. A Fenékpusztán talált nagy csigakürt a távolsági kereskedelem, a Csáfordról származó aranykorongok pedig a társadalmi tagozódás bizonyítékai.

A későrézkorban, Kr.e. 2100 és a korai bronzkorban, Kr.e. 1900 táján újabb népelemek jelentek meg délről. A kutatás nem tudott még magyarázatot adni arra, hogy a korai bronzkor második felében ÉNy-ról bevándorló népesség és az ebből kialakuló középső bronzkori mészbetétes edények kultúrájának telepei miért csak Keszthely környékén találhatók meg. Zala megye nagyobbik része ebben az időszakban gyakorlatilag lakatlan volt. A Kr.e. 14. és 12. század között több hullámban É-ÉNy-i irányból először a halomsíros, majd pedig az urnasíros kultúra harcos népei szállták meg a Dunántúlt, megszakítva egy több évszázados békés fejlődést. Hódításukat az előlük menekülők által elrejtett kincsleletek is jelzik, pl. Pötrétéről és Várvölgyről. A későbronzkorban feltűnően sűrű a megye településhálózata. Balatonhídvégpusztán kettős sánccal védtek nemcsak a települést, de a mellette elhelyezkedő temetőt is, amelybe elhamvasztva földelték el a halottakat.

A korai vaskorban ismét elnéptelenedett a megye nagy része. Keszthely és a fenékpusztai átkelő környéke képez kivételt. Zalaszánton egy erődített magaslati telep létesülhetett, az itt lakók vezetőrétegének temetkezéseit rejtik a Tátika alatti Várréten látható nagy tumulusok (halomsírok). A Kr.e. 4. század első harmadában a Rajna vidékéről érkeztek ide területünk első név szerint ismert lakói, a kelták. Korai szállásterületük DNy-i széle Zala megye. Har-

madik századi újabb támadásuk során Görögországig jutottak, ekkor már az egész Dunántúlt birtokba vették. Ők terjesztették el a vas széleskörű használatát, honosították meg a fazekas-korongot. Vidékünkön nem jött létre oppidum, városias jellegű hatalmi központ, így a kelta pénzforgalomnak sincs nyoma. A falusias jellegű telepeken élő kelták gazdagságát jól érzékeltetik sírjaik, – a legnagyobb sírszámú temetőket Reziből és Magyarszerdahelyről ismerjük – amelyekbe a harcosok fegyvereit is eltemették.

A Krisztus születését követő évtizedekben fokozatosan szállták meg a rómaiak a Dunántúlt, és szervezték meg itt Pannónia tartományt. Területünk a távolsági utakon keresztül kapcsolódott be a világbirodalom vérkeringésébe. A megye nyugati szélén húzódott az ún. „Borostyánkő út”, amely az Adriát és a Balti-tengert kötötte össze. A Zalán Zalalövőnél kelt át, és itt már Tiberius császár uralkodása (14–37) idején katonai tábor létesült. A 80-as évek közepén a Duna mentén kiépített védelmi vonalra (limes) vezényelték át a katonaságot. A tábor helyén felvirágzó települést Hadrianus császár 124-ben városi rangra emelte (Municipium Aelium Salla). Egy másik fontos út átlósan szelte át a Dunántúlt és a provincia székvárosába Aquincumba (Óbuda) vezetett. Az 1–2. században sűrű településhálózat jött létre, elsősorban Észak-Itáliából érkeztek telepesek, kereskedők. Hatásukra a bennszülött kelta népesség gyorsan romanizálódott, az 1. század közepétől elhamvasztott halottaikat halomsírok alá temették. Ma már 55 helyről ismerünk megyénkben római kori halmokat. Ezekből, akárcsak a római telepesek halom nélküli sírjaiból szép számmal kerültek elő importtárgyak. A 160-as évek végétől több hullámban területünkön keresztül támadták meg Észak-Itáliát a barbárok. Pusztításaik nyomán elnéptelenedett Salla város, a temetők többségének használata megszakt, kivételt talán csak a magyarszerdahelyi temető képez. Marcus Aurelius császár csak 180-ban tudott úrrá lenni a helyzeten. A konszolidáció jele, hogy a 2. század végén új villagazdaságok jöttek létre, pl. Alsórajkon és Nagykanizsán az Inkey kápolnánál. A koracsászárkor sűrű településhálózata azonban megváltozott. A barbárok betöréseinek megakadályozására a 3. századi katonacsászárok a Duna menti védelmi vonalat fejlesztették, a tartomány belsőjében a népesség megritkult. Változás csak a 4. században következett be, amikor Zalalövő is újra lakottá vált, és a villagazdaságok többségét is átépítették. Különösen Keszthely környékén figyelhető meg népességgkoncentráció, ami minden bizonnyal a hatalmas fenékpusztai erőd felépítésével hozható összefüggésbe. A század végén azonban felerősödtek a birodalom felbomlásának jelei. A 374-es támadásnak áldozatul esett a fenékpusztai erőd is, bár utána helyreállították. 380-ban szövetségesként telepítettek be barbárokat a tartományba. Egyes csoportjaik megyénkbe is eljutottak, temetőjüket Kilimánból és Sármellékről ismerjük.

A hunok megjelenésével új korszak kezdődött Európa történetében, a népvándorlás kora. Pannóniát 430 után ürítették ki a rómaiak, és adták át a hunoknak. Jelentősebb romanizált népesség csak a fenékpusztai erőd védelmében, Keszthely környékén maradt. A hunok is csak ezt a területet szállták meg, amit két előkelő keszthelyi temetkezés jelez. A megye nagyobbik része csaknem két évszázadra újra lakatlanná vált. Csak a fenéki átkelő környékéről ismerjük a hunok után beköltöző germán népek emlékeit. Thiudimernek, a keleti gótok királyának másfél évtizeden keresztül a fenékpusztai erőd volt a székhelye. A keleti gótok uralmát a langobardoké követte. Ők hívták be segítségül az Alföldet lakó gepidák ellen a nomád avarokat, de rövidesen, 568-ban nekik is el kellett hagyniuk a Dunántúlt, amely így az avar birodalom része lett. A Keszthely környéki romanizálódott keresztény népesség az avarok uralma alatt is helyben maradhatott, terményeikre, kézműipari termékeikre az új urak is igényt tartottak. Sőt további keresztényeket telepítettek ide.

A Zalától Ny-ra lévő területek a 7. század elején váltak újra lakottá, amikor avarok és szlávok telepedtek meg itt. Közösén használt temetőikbe az avarok csontvázasan, a szlávok elhamvasztva temették el halottaikat. Jellemzőes temetőiket Pókaszeptektől Zalakomárig ismerjük. 630 táján egy „polgárháború” során az avarok elpusztították a fenékpusztai erődöt, és maguk is megszállták Keszthely környékét. A közös temetőkbe térben elkülönülve temetkeztek a keresztények és a pogány avarok. Előbbiek sajátos és egyedülálló anyagi műveltségét Keszthely kultúrájának nevezte el a kutatás.

795 után felbomlott az avar birodalom, a Dunántúl a frank birodalom része lett. A 9. században újabb szláv népcsoportok költöztek vidékünkre. Keresztény hitre térítésüket és felügyeletüket frank megbízásból a Nyitráról idemenekült Pribina, majd fia, Kocel látta el. A 840-es években ők építették ki a zalavári Várszigeten hatalmi központjukat. Ide érkeztek meg 867-ben Konstantin (Cirill) és Metód. Tevékenységük ellen készült Salzburgban az az irat, amely környékünk 9. századi történetének legfontosabb írott forrása. A Vársziget és környéke a 9. század második felében az ország legsűrűbben lakott vidéke, egymást érik a telepek és temetők. Ezek életében a honfoglaló magyarok megjelenése nem jelentett változást, a 10. század közepéig lakottak maradtak a települések.

II.

A honfoglalás kora

Honfoglaló őseink a történeti adatok és régészek által feltárt emléanyag alapján a később Zalának nevezett területet, amely a Balaton északi partjától a Drávaig terjedt, fokozatosan szállták meg. A Balaton-felvidéken, éppúgy mint a tó somogyi oldalán már 900 után, a Dunántúl birtokbavételével egyidőben lehet számolni magyar lakossággal, de a tótól nyugatra a magyarság jelenlétét a kutatás jelenlegi állása szerint nem lehet kimutatni. Ez nem jelentette azt, hogy őseink e vidéket nem tekintették saját fennhatóságukhoz tartozónak, csupán azt, hogy a mocsaras völgyekkel szabdaltnak számoló erdővidék megszállása nem tűnt számukra egyelőre előnyösnek.

A Balaton vidékét – Zala, Vas és Somogy térséget – a magyarságnak az a törzse vette birtokába, amelynek vezetője a magyar törzsszövetség harmadik embere, a harka volt. Ennek a törzsnek első ismert vezetője Kál volt, akinek emlékét a Kál falvak őrizték meg. Az ő fia volt a kalandozások egyik legismertebb alakja, a 955-ös Lech mezei vereség részese, Bulcsú. A törzsfők által kiválasztott szálláshely rendkívüli előnyökkel rendelkezett, viszonylag sűrű adóztatható lakossággal, kiépített szolgáltatások rendszerével bírt, emellett a nyugati irányú kalandozások kiindulópontja lehetett.

A törzsfők a meghódított terület népességét nemigen bolygatták, adóztatásukkal, szolgáltatásaikkal megelégedtek. A Zala torkolatának közelében létező frank központ, Mosaburg (Zalavár) és környékének lakossága a 10. század első felében folytatta megszokott életét, amelyben az uralomváltás – mint ezt a Kis-Balaton környéki régészeti kutatások bizonyították – nem okozott komolyabb törést. Minden valószínűség szerint a Zala torkolatától délre letelepített katonai népesség, amely magyarokból és a csatlakozott népelemekből állt, gyakorolta a felügyeletet a meghódítottak felett. Erre utalnak az itt egy csoportban megjelenő helynevek Örs (ma Vörs), Berény (ma Balaton-), Besenyő (ma Balatonszentgyörgy), Oslár, Kér és Keszi, valamint az itt előkerült régészeti leletek.

A 10. század közepe után nagy változásoknak lehetünk tanúi. A magyarok megjelennek a Zala-folyó völgyében, ahol előkerültek jellegzetes temetkezéseik (Zalaszentgrót, Pakod), és ezidőtájt megszűnnek a Zalavár környéki szigeteken a meghódított lakosság települései, a parton új falvak keletkeznek. A 10. század vége felé az S végű hajkarikákkal jellemezhető kora Árpád-kori soros temetők mutatják a magyar településterület nyugatra tolódását egészen

a Felső-Válicka és a Kanizsa (ma Principális) patakok vonaláig. Ez a változás a 955-ös Lech mezei vereség következménye volt, Taksony fejedelem intézkedéseivel függ össze, a nyugati g y e p ű (a határvédelmi rendszer) kiépítésével hozható kapcsolatba. Az átszervezés azzal párhuzamosan ment végbe, hogy a nagyfejedelem rátette a kezét a katonai kíséretének színéjével együtt odavesztett horka birtokolta területekre.

A betelepülő magyarság és az itt talált, főleg szláv jellegű etnikum (amellyel az avarság maradéka keveredett) együttélését a helynévanyagban egymás mellett megjelenő falu-, víz- és tájnevek mutatják. Különösen sok a szláv névanyag a déli területen, a Balaton és a Mura között.

A régészeti leletek és a helynevek alapján a kutatás mai állása azt mutatja, hogy a magyar településhatár először a Zala észak déli folyása, illetve azt nyugaton kísérő dombvonulat táján lehetett. A 10. század végén ez a vonal, egybeesve az őrzött határral, a gyeppével, a Rába és a Zala völgye között húzódó Hegyhátat átszelő (Vasvár–Győrvar) között, egyértelműen a magyarsághoz kapcsolható határvédő sáncnak a meghosszabbításában nyúlt le a Muráig, és a Válicka, Kanizsa mocsaraira, majd a Murára támaszkodott. Erre a korra jellemző régészeti leletanyagot e vonaltól nyugatra egyedül a Mura-völgy északi peremén Letenye térségében találunk, ahol az őrtelepekre és azokhoz kapcsolódó szolgáltató falvakra jellemző helynevek egy csoportja is megjelenik. Mindezek egy itt létező, nyugatra vezető útvonalra, őrzött átjáróra, ún. g y e p ű k a p u r a utalnak. Ez a kapu a mai Murarátká és Letenye között lehetett, ahol a Göcseji dombvidék széle szinte érinti a Mura völgyét, és ahol ennek emlékét a „Vaskapu” helynév is őrzi.

A gyeppúvonalat nem lehet állandó határként elképzelni. Az előtte húzódó g y e p ű e l v e, a magyarság és szomszédai között húzódó lakatlan, gyéren lakott vidék is az ország területének számított, amelyből a lakosság szaporodása, avagy politikai okból mind újabb területet vettek birtokba, létesítettek rajta gyeppűt, mindaddig, míg ennek a szomszéd ország határa gátat nem szabott.

A gyeppű tehát folyamatosan mozgott nyugat felé a 10. század közepétől, a Zala folyó É-D-i folyásának vonalától, a Felső-Válicka–Kanizsa vonalon át, a 11. század végi megszűnéséig, amikor a Zalalövő melletti Irsapusztától Szepetnekig húzható, a Kerka völgyét keletről kísérő, nehezen járható Göcseji dombvidéken, illetve a Mura vonalán találjuk.

III.

Az államalapítástól az Árpád-ház kihalásáig

Az utolsó gyepűvonal volt Szent István által alapított megyénk, egyben a lakott terület nyugat – délnyugati határa. A megye, amely 1000 körül alakulhatott ki, először a 1009. évi, a veszprémi püspökség részére készült adománylevélben bukkan fel. Első neve nem Zala, hanem Kolon (Colon) volt. A névadó megyeközpont – mely nevét talán első ispánjáról nyerte – a mai Balatonmagyaród és Zalakomár között létezett. Emlékét ma már csak a dűlőnevek őrzik.

A megyeközpont valószínűleg Szent László alatt került át Zalavárra. Ő terjeszti ki ugyanis Horvátország megszerzésével dél felé a magyar királyság, és még előtte a zágrábi püspökség megalapításával, a szlavón megyék létrehozásával az egyházi és világi közigazgatás határait. A Muraközt és a Kerka vidéket, amely eddig lakatlan, vagy gyéren lakott gyepűelve volt (mint erre Holub József rámutatott), egyházilag Zágrábhoz, közigazgatásilag Zala megyéhez csatolta, egyben megszüntetve a gyepűt. Az őrvidek határvédő szerepe egy ideig megmarad, örök lakta falvak jelennek meg a Kerkától nyugatra. Úgy véljük, hogy ebben az időszakban épül a nyugati határ vonalán a máig Magyar-kapunak nevezett sánc. Ez a terület, a szlovének által lakott Felsőlendva-vidék valószínűleg ez idő tájt Zalához tartozott. A 13. század elején azonban már a vasi várhoz kapcsolódóan találjuk.

A régészeti kutatás szerint a 11. század vége felé erősítik meg a zalavári Várszigetet, ahol már állt a Szent István által alapított benedekrendi monostor, amely átvette a 9. század óta itt állt Szent Adorján templom titulusát. A megyésispán, akit zalaiként először 1138-ban említettek, központját a szigeten a 9. századi erődítménytől délre építette ki. A megye egyházi igazgatása is ekkor kapja meg az újkorig tartó kereteit. A 11. század végi határán belüli terület a veszprémi püspökség zalai főesperességéhez, az attól nyugatra és délre fekvő részek a zágrábi püspökség bekcsényi (becsehelyi) főesperességéhez tartoztak. Egy rövid ideig létezett a muraközi főesperesség is.

A királyi m e g y e (comitatus) közigazgatási és joghatósági egység volt, élén a király által kinevezett i s p á n (comes) állt, aki egyfelől a területen lévő királyi birtokok és az azokon élő népek vezetője, bírása volt, másrészt a királyt képviselte az adott területen a nem királyi birtokokon lakók felett is.

A megye lényege a vár volt, az alá tartozó várnépek felső rétegét a várjobbágyok (iobagio

castri) alkották, akik katonai szolgálatot végeztek, jelentős várbirtokok jövedelmével rendelkeztek, emellett még magánbirtokaik is voltak. Közülük választotta az ispán helyettesét az udvarbíró (comes curialis) és a várszervezet többi tisztségviselőit, száznagyokat és a tíznagyokat, (centurio, decurio) akik a várnépek tized- és századkerületei élén álltak, az őrnagyot (maior exercitus) és a várnagyot, akinek katonai szerepköre volt. A várnépek változatos neveken jelennek meg a forrásokban (ciues, ciuiles, castrenses, populi castri), akiknek néha még a szolgáltatásaikról is tudunk. Így ismerünk igriceket (ioculatores), bőrpáholókat, kikiáltókat, szőlősoket, szántóvetőket és öröket. Ezek egy részét a helynevek is megőrizték (Zalagrice, Alsó-, Felsőpáhok, Zalaszántó, [Őri-]Szentgyörgyvölgy), de a helynevekben még további szolgáltató falvakat is találunk, mint Bocsár (ács), Csatár (fegyvergyártó), Esztergár (esztergályos), Gerencsér(fazekas), Kovácsi, Lovászi, Ötvös, Tárnok, (termékkezelő), Udvarnok(földműves), Verő(kovács).

A megyében az ország más részéhez hasonlóan találunk királyi udvarházakat, curtisokat. A kor viszonyai között egyszerűbb volt az udvarnak a birtokközpontokban felélni a terményt, mint azt messzebbre szállítani. Az udvarházak általában egynapi járóföldre voltak egymástól, hogy a naponta 20–30 km-t vonuló udvar pihengetve, vadászatva elérje a következő udvarházat, ahol ellátását az oda összegyűjtött élelem biztosította. Az udvarházhoz tartozó uradalom feladata volt az udvar ellátása. Megyénkben a korai időkben udvarház és a hozzá tartozó kápolna állt Komár (melyet Alba Curianak, Fehérudvarnak hívtak), és mint ezt neve is őrzi, Újudvar (Nova Curia) területén.

A királyi megye a birtokeladományozások folytán a 13. században mindinkább funkcióját veszti, és megindul az a folyamat, amely a megye átalakulásához vezet. Zalaiban a Zalan innen és túl lakó szerviensek már 1232-ben önálló ítéletlevelet, – a híres kehidai oklevelet – adtak ki, és az országban elsőik között itt alakul ki a nemesi megye az 1260–1280-as években. A folyamatot jól illusztrálja IV. Bélának, 1269-ben kelt oklevele, melyben a király Z a l a m e g y e ö s s z e s n e m e s e i n e k ír, hogy tartsanak vizsgálatot egy gyilkosság tárgyában, és az eredményt a z a l a i i s p á n p e c s é t j e a l a t t jelentsék neki.

A megye területén a birtokviszonyokat csak a 13. századtól, az írásbeliség általánossá válásától ismerjük. A korábbi időszakból csak néhány oklevelünk van, de a későbbi adatokból következtethetünk a 11–12. századi helyzetre is.

Az őshonos birtokosok közül a Lád (Vérbulcsú) nemzetség Badacsony körül, a Kador (Kádár) pedig Nagykapornak körül települt le. A legjelentősebb szerepet a Hegyesd táján birtokló Atyuszok és a Zala-kanyar környékén élő Türijék, Csatáron és a Mura mellett a 11.

században betelepült Gut-Keledek játszották. A 12. század második felében III. Istvántól kapott adományok révén a Hahót-Buzád nemzetség lett a megye legnagyobb világi nagybirtokosa. A Bizánc által támogatott ellenkirályok (III. László, IV. István) ellen vívott csatákban a német földön toborzott sereg vezetőjeként Hahót (Hoholt, Hodolt) lovag kimagasló érdemeiket szerzett, ezért kapta a királyi földekből a Zalasabar-Zalacsánytól a Dráváig terjedő adományt, melyekből a Kanizsa-Pölöske (ma Principális és Szévíz) patakok völgyében, a Kerka folyó vidékén és a Muraközben voltak a legnagyobb összefüggő birtoktestek.

A nagybirtokos nemzetségek a 12. századtól indulóan, de leginkább a 13. században építik ki birtokközpontjaikat. Erődített udvarházakat, majd várakat emelnek, felépítik kultushelyeiket, nemzetségi monostoraikat. Az első magánalapítású kolostor a kapornaki volt, melyet még 1198 előtt emelt a Kador nemzetség. A legnagyobb építtető a Hahót-Buzádok voltak. Ők emelték a Muraközben Csáktornya és Sztridó, a Mura és a Zala között Alsólendva, Pölöske, Buzádsziget várait. Megalapították a hahóti (egyes feltevések szerint újjáalapították a már meglévő királyi monostort) benedekrendi, a szeményei ferencesrendi, a rajki premontrei rendi kolostorokat, és egyes vélekedés szerint ők alapították a (Mura-) keresztúrt is. A Túrje nemzetség a róla elnevezett faluban alapított premontrei prépostságot, Szentgróton emeltek várat, az Atyuszok Monostorapáti mellett az al mádi monostort és (Torny)szentmiklóson a várat építették. Várépítő nemzetség volt még a Tátika, a Csabi és a Kanizsaszegi.

A zalai nemzetségek tagjai a 13. században, II. András, majd IV. Béla uralkodása alatt kiemelkedő szerepet játszottak a királyi udvarban. Az Atyuszok közül bán, főpohárnok, a Hahót-Buzádok közül nádor, bán, tárnokmester, érsekek, a Túrjék közül nádor, bán, érsek került ki ebben az időben, hogy csak a legfontosabb tisztségeket említsük. IV. Béla oldalán a zalai főurak is ott küzdöttek 1241-ben a muhi csatában. A Túrje nembeli Tamás itteni szerepléséről, sebesüléséről a király oklevele is szól, és ugyanitt értesülünk a zalai úr vagyonának, birtokainak a tatárok általi elpusztításáról, ebből is tudjuk, hogy a megyét is súlyosan érintette a tatárjárás.

Az egyházi birtokosok közül a legnagyobb a veszprémi püspök volt, aki Nova, Sümeg, Szepetnek uradalmait bírta. A nagyhatalmú püspök építette Sümeg és Szigliget várait is. A kolostori birtokok közül a legnagyobbak a királyi alapításúak voltak, így a Szent István által alapított zalavári apátság, melynek birtokai meglehetősen szórtan a Felső-Válicka és a Balaton között helyezkedtek el, valamint az I. András alapította Tihany a Balaton mellett. A magánalapítású kolostorok jóval szerényebb javakkal rendelkeztek, közülük több faluban volt birtokos a hahóti, a túrjei, kapornaki és a keresztúri.

A 13. század végén, a 14. század elején a királyi hatalom meggyengülése és a belháborúk következtében a megyében a Dunántúl kiskirályainak, a Kőszegi családnak a hatalma érvényesült. A familia, amely csak a 12. század végétől Kapornak kegyuraként birtokos Zalában, a 13. század végére kilenc várat birtokol. Erőszakkal jutnak Buzádsziget, Lendva, Pölöske, Resznek, Szigliget, Sztridó és Kanizsaszeg birtokába. Lenti és Kemend várai ebben az időszakban tűnnek fel, valószínűleg a Kőszegiek építtetik őket. Vár nélküli uradalmak (Egerszeg) és egyes falvak is kerültek a kezükre. Szolgálatukba kényszerítették a nagyhatalmú Hahót, valamint a Szalók, Péc, a Káli és egyéb családokat. Uralmukat közjogilag is erősítette, hogy 1278–1320 között pár év kivételével a család tagjai viselték a főispáni tisztelet a megyében. Kevés zalai előkelő mert velük igazán szembeszállni. Ezek közé tartozott a Hahót-Buzád nembeli Atyusz ispán, aki III. András szolgálatába állt, ezért Kőszegi Henrik fiai várait elfoglalták, birtokait feldúlták, sőt amikor 1291 őszén Kőszegi János a királyt elfogta, egyetlen fiát is túsul adta érte. A Muraközt ugyanebben az időben a németek foglalták el, és több évtizedre kikerült a megye hatóköréből.

IV.

Károly Róberttől Mohácsig

Az királyi hatalom visszaállítását Nyugat-Magyarországon Károly Róbert a 14. század 10-es éveinek a végén kezdte meg. 1319 nyarán Köcski Sándor visszafoglalta Pölöske várát, majd ugyanezen évben a zalafői csatában megverte az osztrák segítséget is igénybevevő Kőszegieket. Ebben a harcában kiváló támogatóra talált a korábban a Kőszegiek kanizsai várnagyként szolgáló Osl nembeli Lőrinc ispán személyében, aki tevékenyen részt vett a zalai erősségeknek a király számára történő megvívásában. 1321-re a kiskirályok hatalma megszűnik a megyében, amelyet Osl nembeli Lőrinc főispáni kinevezése mutat. Szolgálataiért Kánizsa várát és uradalmát kérte és kapta a királytól, ő lett az őse a később nagy szerepet játszó Kanizsai családnak.

Bizonyos utóvédharcok még folytak a megye területén, a Dunántúl kiskirályai nem adták könnyen át hatalmukat. Egyik legerősebb hívük Harkályi (a Salamonváriak névadója) Vörös Salamon volt, aki korábban a lendvai várát is bitorolta, még 1326-ban is garázdálkodik, ekkor pusztítja a Csabi nemzetség reszneki várát.

A királyi hatalom helyreállítása Zalában a birtokviszonyok és a megyén belüli hatalmi viszonyok átrendeződésével is járt. A korábbi birtokstruktúra alaposan megváltozott, Károly Róbert, majd I. Lajos alatt a jelentősebb uradalmak új urakat kaptak.

A Kanizsaiak nagyarányú dél-zalai birtokszerzése volt ennek a folyamatnak a kezdete. A kanizsai várral járó uradalmat aztán tovább bővítik, terjeszkedésük eleinte lassú, majd a 14. század végén felgyorsul. Kanizsa jelentőségét növelte, hogy a Hahót-Buzád nemzetség Buzád ága, amely addig a megye déli és középső térségének legnagyobb birtokosa volt, elvesztette hatalmát és birtokai jórésztét is. A Buzádok a belháborút nem jó oldalon fejezték be. Buzádszigeti váruk Hahót mellett elpusztult, Peleskét a király eladományozta. A javaik jórésztét kitevő, Muraközben fekvő váraik és jószágaik 1328-ig idegen uralom alatt maradtak, majd miután a király visszaszerezte azokat, nem nekik adta, hanem saját rendelkezésében tartotta. A Buzádok megpróbálták a két folyó közti birtokaikhoz hozzájutni, amikor azokat a Lackfiak adományba kapták, de a megye egyik leghosszabb birtokperét (1351–1376) végül is elvesztették.

A család addig visszaszorultabb, Hahóttól származó ága, az Alsólendvaiak viszont I. Károly lelkes hívei voltak. Ennek köszönhetően nemcsak visszakapták nyugat zalai uradalmu-

kat, de jelentős adományokat is kaptak, amelyek közül kiemelkedik Lenti várának és a hozzá tartozó falvaknak a megszerzése 1343-ban.

A Lackfiak, akik mint láttuk 1350-ben nyerték el a Muraközt Csáktornya és Sztridó váraival, utóbb megkapják Tátika és Rezi várait is Keszthellyel, ezzel hatalmas zalai birtokos családdá váltak.

A többi váruadalom zöme is gazdát cserélt. A király a peleskei várat és uradalmát 1330-ban az Ákos nembeli Mikcs szlavón bánnak adta, akinek utódai a peleskei Ördög nevet viselték, ugyancsak az Ákos nem szerzi meg csere útján Hegyesd várát is. Szigligetet, amely sokáig királyi vár volt, Nagy Lajos Mórócshidai Simon bánnak adja.

A 12 ekkor létező zalai váruadalom zöme az Anjou uralkodók alatt gazdát cserélt. A régi tulajdonosok kezén csak négy vár maradt, Alsólendva, amit a király visszaadott a Hahót nembeli Miklósnak, a veszprémi püspök birtokolta Sümeg, a Türje nemzetségbeli Szengrótiak névadó vára és Kemend. Az utóbbi a Kőszegieké maradt, amelyhez a hajdani hatalom árnyékaként öt zalai és három vasi falu tartozott.

A 14. században a nemesi megye szervezetét már kialakult formájában ismerjük. A főispán (comes) már országos méltóság, viselője a megye minden lakosával szemben a király személyét képviselte. A méltóságot a király adományozta, s addig tartott, amíg a király azt jónak látta. Lehetőség volt arra, hogy egy személy több megye főispánja is legyen, lehetett mellette más – országos – méltósága is, de arra is volt lehetőség, hogy egy időben a megyének több főispánja (kettő) is legyen. A kettős főispánság a 15. században fordult elő, először 1435-ben, amikor a Pethő testvérek, László és Péter viselték. Az alispán a főispán helyettese, akit az tetszése szerint választott meg. Így az általában a saját szolgálatukba állók, várnagyok, officialisok közül került ki, fő feladatuk a megyei törvényszéken való elnöklés, a megyei igazgatás volt. A szolgabírók (iudices nobilium) a nemesi megye önkormányzatának a tisztviselői voltak. Számuk kezdetől fogva 4 volt, a megyei nemesek választották őket egy évre. A törvényszéket az alispánnal együtt alkották, sokrétű feladataik között a birtokbaiktatás, határjárás, osztozási tanúskodás, fizetési kötelezettség behajtása, idézés stb. szerepelt. Önállósul a jegyző is erre az időre, és a megyei ítélőszék mellett az esküdtök, és a felszaporodott ügyek intézésére kialakul a megyei emberek intézménye.

A megye bírósági közgyűléseit, a nádorit, főispánit kezdetben több helyen tartotta, így Újudvaron, Tapolcán (1325–1338), azután a helyük Kehida–Mándhida térségében állandósult, a megyei bírósági közgyűléseknek nem alakult ki állandó helyszíne.

A belső rend megszilárdulása, a külkapcsolatok helyreállítása, Károly Róbert gazdaságpolitikája a zalai térségben is meghozta a pozitív változásokat. Ennek első jeleivel ugyan már a század első felében találkozhatunk, de a fellendülés igazán a második felétől volt látványos. A csúcspontot Nagy Lajos uralkodásának vége felé, Zsigmond uralkodásának idején éri el. A mezőgazdasági termelés fokozódása magával hozta a kereskedelemi élet fellendülését, a belső piackörzetek, a helyi iparosréteg kialakulását, a városiasodást. Az első mezővárosok a nyugat és dél felé élénk kapcsolatokkal rendelkező Alsólendvai Bánfiak uradalmaiban alakulnak ki (Lendva, Dobronak, Szemenye), de a 15. század elején már számos mezővárost jegyeznek a megyében. A mezővárosiasodás elsősorban a Balatontól nyugatra, a kereskedelmi útvonalak mentén fekvő településekre jellemző. A mezővárosokban jelen vannak a kézművesek, a mindennapi életet kiszolgáló kovács, takács, szabó, csizmadia stb. mellett ott találjuk az aranyművest, a fegyverkészítőt, a kőművest és az ácsot is. Ez utóbbiak el is lehettek látva munkával, hiszen nagyarányú építkezések folytak.

Az egyre nagyobb jövedelmet az új bárók látványos építkezésekre fordítják. Várak és kolostorok épülnek már a gótika stílusában. A kolostorokat már döntően a magyar alapítású pálosok, és a városiasodást nyomonkövető egyre népszerűbb koldulórendi szerzetesek, a ferencesek népesítik be. Pálos rendi kolostort építenek a Kanizsaiak Örményesen (Kehida mellett), a somogyi Szentpéteren, a Lackfiak Csáktornya mellett. A ferenceseket a zalai főurak városaikba telepítik, ekkor létesülnek Kanizsa és Keszthely kolostorai, a mezővárossá fejlődött Szemenyén bővítik a kolostort. A várépítkezések jórészt átépítések, bővítések, teljesen új épület Kanizsa zárt udvaros várkastélya. De a kisebb birtokosoknak is telik kolostoralapításra, templomépítésre.

Zsigmond király uralkodásának időszaka alatt a gazdasági fellendülés folytatódásán túl jelentős változások történtek a birtokviszonyokban is. Az uralomra jutását elősegítő Kanizsaiak megkérik jutalmukat, terjeszkedésükkel telik el a 14. század utolsó szakasza. Megszerzik a gelsei, becsehelyi és a veszprémi püspökségtől Egerszegért cserébe a szepetneki uradalmat. A Lackfiak pártútése és 1397. évi meggyilkolása után uradalmaik gazdát cseréltek. A Muraköz 1405-ben zálogba a Cilleiek kezére jut, és a család 1456-os kihalásáig az övék marad.

A kibontakozó fellendülésben jelentősebb törés következik be Albert király halála után (1439). A magyar rendek királlyá koronázzák Ulászló lengyel királyt, míg a német rokonságra támaszkodó Erzsébet királyné a férje halála után született fiát koronáztatja királlyá. 1440 júniusában a két tábor között kitört a polgárháború. Ennek eseményei komolyan érintették

Zala megyét. Erzsébet királyné hívei elfoglalták az Ulászló pártiak várait. 1441 tavaszán I. Ulászló ellentámadásba ment át, és visszavette Kemend, Lenti és Páka várait, melyeket a Cilleiek emberei tartottak megszállva, elkobozta az ellene fordult Egervári Balázstól fancieskai és reszneki erődítményeit, a Kanizsaiaktól Kehidát. A polgárháború során a Rozgonyiak Kanizsa várát ostromolták hosszadalmasan. A belháborút 1443-ban békeszerződés, majd véglegesen I. Ulászló szerencsétlen halála zárta le.

A megye középkorának utolsó virágkora az ország egészéhez hasonlóan Mátyás uralkodása alatt következett be. A hatalom megszilárdulása jótékonyan hatott a gazdasági életre, és a korábban megalapozott folyamatok kiteljesedhettek. Folytatódott a piachelyek bővülése, újabb mezővárosok létrejöttéről vannak adatok ebből az időszakból. Az 1470–80-as években a király által a főnemesség soraiba emelt zalai családok kezdtek nagyszabású építkezésekre, birtokközpontjaik kiépítésére. A megye északi határán fekvő Egerváron Egervári László zalai főispán, horvát-szlavón-dalmát bán 1476-ban várat, majd kolostort és kápolnát építtetett. A bajnai Bothok Kanizsa közelében a Csapi vagyonból házasság révén szerzett Szentgyörgyön építenek várkastélyt 1480 után, Varasdi Mihály 1483-ban a Muraközben, Savarjevesz nevű birtokára kap várépítési engedélyt.

Mátyás időszakában került vissza ismét a Muraköz a király birtokába, aki azokat az ott fekvő várakkal az 1460-as években az Ernusztoknak adományozta.

A Mátyás-kort azonban nemcsak a békés fejlődés a jellemzi, hanem itt a nyugati határ közelében több jelentős pusztítást hozó katonai akcióról is szólnak forrásaink. Megyénket ekkor éri az első török támadás, amely 1479-ben elsősorban a Mura menti falvakat sújtotta. 1481 nyarán a németek pusztították el a megye jórészét, amikor is azt olvassuk, hogy a király tekintetbe véve a betörés okozta szegénységet és nyomorúságot Bánfi Miklósnak a nyugati határon fekvő birtokait öt évre felmentette minden hadiadó fizetési kötelezettség alól.

További súlyos pusztítások érték Zalát a Mátyás halála utáni zűrzavarokban. A Miksa mellé állt urak és nemesek nagy pusztításokat végeztek a II. Ulászlót pártolók birtokain. Az ezeket követő konszolidáció időszakából valók az első rovásadó összeírások, amelyekből következtetni lehet a megye akkori lakosságára. 1494-ben 9553, 1495-ben 8979 portát írtak össze. A csökkenés okát talán azokban a pestisjárványokban kereshetjük, amelyek a századvég és a következő század évtizedeiben rendszeresen tizedelték a megye lakosságát.

V.

A török birodalom határán

A fellendülésnek az 1526-os mohácsi csatavesztést követő események vetettek véget. Bár a török a maga teljességében csak később jelentkezett, az 1532. évi szultáni hadjárat Zákány–Kanizsa–Kapornak–Vasvár útvonalon vonult át megyénken, hogy azután Kőszegnél megtorpanjon. Az I. Ferdinánd és Szapolyai János között dúló belháborúk is komoly veszteségeket okoztak. Ezt csak tetézték a század első felének súlyos pestisjárványai.

Az 1530-as évektől kezdődően megyénkben is gyors ütemben tért hódít a reformáció. Egyik fő támogatója a házassága révén a kanizsai uradalom gazdájává lett Nádasdy Tamás volt. Alsólendván Bánfi Miklós az új hit patrónusa, aki nyomdát is működtetett, amely ki nyomtatta a főúr udvari prédikátorának, Kulcsár Györgynek a műveit. A század második felére a lakosság nagy része már az új hitet vallotta. A reformációval egyidőben a művészetben a reneszánsz stílus válik uralkodóvá. Sainos kibontakozásának lehetősége a vészterhes időkben korlátozott volt, megvalósult emlékeit pedig a török betörés elsöpörte. A kutatás elsősorban épületdíszítésekben és a templomi díszítőfestésekben találta meg nyomait.

A megye területének pusztulása a török támadások nyomán az 1540-es években kezdődött meg. Buda 1541. évi elfoglalása után a török a Székesfehérvár–Pécs vonalig terjeszti ki uralmát, és a nyitott Somogyon keresztül Dél-Zaláig érnek rendszeres beütéseik. Ennek ellen-szerét keresve kezdődik a védelem kiépülése, 1548-ban megalakul a dunántúli főkapitányság. A megye főnemesei erősíteni kezdik váraikat, és a középnemesség tehetősebbjei is berendezkednek a védelemre, árokkal, palánkfalakkal övezik kúriáikat, templomaikat.

A veszedelem igazán azonban csak 1555 után válik mindennapossá Zalában, amikor Tojgun budai pasa elfoglalta és megszállta Somogy nagy részét, és a megye Kanizsa térségében közvetlenül határos lett a török birodalommal. Az 1556. évi ellentámadás részsikerei, Szigetvár felmentése, Babócsa és Korotna visszavívása egy évtizedre még stabilizálja a helyzetet, de a török várak a megyehatártól napi járóföldön maradtak. A Balaton és a Dráva között Kanizsa vára egyre fontosabbá vált, melyet Nádasdy Tamás épített át ostromot is kiálló korszerű erődtámmenné.

1566-ban aztán elesett Szigetvár, vele vesztek a Dráva menti somogyi erődök is. Új védelmi rendszert kellett kialakítani. Erre a Balaton–Dráva közötti észak–dél irányú mocsaras völgyekkel tagolt térség volt a legalkalmasabb. Új főkapitányság alakul Kanizsa székhellyel,

melynek várát és uradalmát a király csere útján megszerzi özvegy Nádasdnyé Kanizsai Orsolyától. 1567-ben Thury Györgyöt, a kor legjobb magyar katonáját nevezik ki a főkapitányság élére. Kanizsát alkalmassá kellett tenni az új feladatra, ezért Ferabosco hadmérnök tervei alapján a korábbi vár helyén egy nagylétszámú helyőrség befogadására alkalmas, újolaszbástyás, ötszög alaprajzú erődítmény építését kezdték el. A munkák 1587-ig folynak, de az állandó pénzhiány következtében csak részlegesen fejeződnek be.

A főkapitányság többi várát is korszerűsíteni kellett. Az Udvari Haditanács Giulio Turco hadmérnökkel felmérte a védelmi rendszerhez tartozó erődítményeket (1569). Ezek az alaprajzok a legkorábbi hiteles ábrázolások törökkori várainkról, ugyanakkor középkori eredetű váraink (Szigliget, Rezi, Tátika, Sümeg, Kemend, Pölöske, Botszentgyörgy, Szentgyörgyvár), várrá alakított kolostoraink és templomaink (Zalavár, Keszthely, Keresztúr, Szemenye) kutatásához ma is nélkülözhetetlenek. Ezen felmérések alapján tervezték meg aztán az átépítéseket, döntöttek egyes, a védelemre alkalmatlan várak megszüntetéséről.

1571 áprilisában a török kelepcébe csalta Thury György főkapitányt. Amellett, hogy az esemény a magyar végváriak szinte személyes sorscsapásként élték meg, a nagynevű vezér elvesztése az egész megyére súlyos következményekkel járt:

„Kár lőn vitéz most itt neked meghalnod,
Mert Szalaság azt biztonnyal megbánod,
Vagy az, hogy a földet te pusztán hagyod,
Vagy az, hogy az adót nekik megadod.”

(Az vitéz Thuri György haláláról)

A nagyhírű katonai vezetőnek sokáig nem találják méltó utódját. A bizonytalanságot kihasználó elszemtelenedett török odáig merészkedett, hogy 1574 februárjában megtámadta és feldúlta Kanizsa mezővárosát.

A század hetvenes éveinek végétől a Haditanács új védelmi koncepciója értelmében a védelmet a Légrad–Keresztúr–Kanizsa–Kiskomár vonalra vonták vissza. Az ettől keletre fekvő várakat feladták, a Kanizsa (Principális) völgyében új várvonalat építettek (Bajcsa, Fityeháza, Újudvar). A passzív védelem következtében a török könnyen és mélyen hatolt be a megyébe, és szinte az egész megyét rendszeresen adóztatta. A zalai falvak olymértékben pusztultak, hogy már nem voltak képesek ellátni a végvári katonákat. Csak pillanatnyi siker volt, mégis a zalai végváriak legszebb haditette a század utolsó negyedében, hogy 1587-ben a

Kerka vidékig dúló szigetvári bég seregét az egyesült végváriak Kacorlak mellett teljesen szétverték. A következő évben a török visszaütdött és több kis zalai várat elpusztított.

Az újabb nagy változást a tizenötéves háború időszaka hozta. Első szakaszában a megye mellékhadszíntér volt. A kezdeti sikerek után (a Kanizsa előtt fekvő somogyi várak visszafoglalása) 1600 szeptemberének első napjaiban a nagyvezér vezette török főserég Kanizsa ostromára indult. Az egyik leghosszabb magyarországi várostrom, – miután a törökök Sormásnál megverték a felmentő sereget – 1600. október 22-én a vár feladásához vezetett. A kor közvéleménye és a későbbi történetírás árulásról beszélt. Ma már tudjuk, erről szó sem volt. A lőszer és remény nélkül maradt Georg Paradeiser főkapitány nem állt ugyan a helyzet magaslátán, de bécsújhelyi kivégeztetésére csak ürügy volt a nagyfontosságú erődítmény feladása. Az osztrák történetírás rámutatott a per valláspolitikai hátterére, amely a protestáns főkapitány cselekedetének megítélését motiválta. Kanizsával együtt elestek a dél-zalai végvárak, a megye egy része török kézre került. A törökök pedig Kanizsa székhellyel létrehozták a birodalom legnyugatibb tartományát, a kanizsai beglerbégséget (vilájet).

Miután egy esztendő múlva a Ferdinánd főherceg által vezetett és a pápai hadakkal megerősített sereg visszafoglalási kísérlete kudarcba fulladt Kanizsa alatt, a Haditanács berendezkedett a helyzet stabilizálására. Bár az új védelmi vonal kiépítése hamarosan megkezdődött – az országgyűlési határozatok, szervezési iratok is ezt mutatják –, végérvényes kialakulására csak a század 20-as éveinek végén került sor.

Az 1601–1604 közötti szervezés a Bocskai-féle felkelés idején (1605) akad meg, amikor Némethy Gergely hadai szállják meg a zalai várakat, majd a zsitvatoroki béke után az 1607-ben megszerveződő dél-dunántúli (Kanizsával szembeni) főkapitányság szervezetének végleges kialakítását Bethlen dunántúli hadjáratai akadályozzák meg.

Az új végvárvonal, amely a Kanizsával szembeni Főkapitányság elnevezést viselte, mint egy hatalmas zsák, melynek nyitott szája keletre nézett, fogta körül a törökké lett Kanizsát. A mocsaras folyóvölgyekre támaszkodó védelmi rendszer Kiskomár–Szentgyörgyvár–Szentgrót–Bér–Kemend–Egerszeg–Lövő–Szentpéter vonalon húzódott a Zala, Lenti–Szécsisziget–Muraköz–Légrad vonalon a Kerka és a Mura völgyében. A Kanizsa felé nyitott észak–dél irányú völgyekben előretolt ékként örködött Pölöske és Kapornak vára, a Zala átkelői mögött a vasi Hegyhát útjait Egervár, Mogyorósd, Tótfalu és Körmend erődítményei őrizték. Lenti előtt hasonló előretolt erőd volt Kányavár, a Stájer felé vezető utat Lendva zárta. A Göcsej közepének szinte járhatatlan vidékét és a Kerka–Kanizsa közti térséget nem védték. A 17. század első évtizedeinek tapasztalatai alapján dönthettek így, megszüntetve a Tárnokon,

Csesztregen, Szemenyén és Dobriban lévő őrségeket.

A Muraköz védelme sajátos volt. A Zrínyi család uralma alatt nagyfokú önállósággal rendelkező katonai körzettel alakult, erejét a zsoldos katonák mellett a fegyveres szolgálatra kötelezett parasztkatonaság is növelte. A „sziget”, ahogy a kortársak nevezték, védelmének magját a család csáktornyai vára alkotta. Előtte a Mura partján apró figyelőerődök sora húzódott, melyek őrsége folyamatosan figyelte a túlsági török tevékenységet.

A Kanizsával szembeni végvár vonal kis erődtípusokból állott. A század közepén a legnagyobb létszám (444) a Kanizsa hátát ellenőrző Kiskomárban, a legkisebb a mellékirányon fekvő Bérben (26 fő) volt. A teljes, királyi zsolddal fizetett létszám 2733 fő volt. Ebből 1185 volt a huszár, akik zöme a fővárakban állomásozott. Így a helyőrségen belüli legnagyobb alakulatot alkották Kiskomárban, Egerszegen, Szentgróton, Lentiben és érdekes módon Kapor-nakon. A 17. század folyamán többször gondoltak arra, hogy Kanizsát pótolják, azaz valamely várat nagyobb erődtíppal építsék ki. A század közepe után a Stájerország felé vezető utakat záró Lenti korszerűsítésére két megmaradt tervet is ismerünk. Pénzhiány miatt azonban egyik sem valósult meg.

A mélységében tagolt végvári rendszernek a feladata a portyázó török megállítása, visszaverése volt, komoly ostromnak nem voltak képesek ellenállni, ez nem is volt a feladatuk. De alapvető céljuknak is csak együttműködéssel tudtak megfelelni. Az erők koncentrálására alakították ki a hírlövés rendszerét. A török erők felbukkanásakor az észlelő vár őrsége a hírlövő mozsárral adott számú lövéssel jelzett, ezt a közelében lévő várak újabb hírlövessel továbbították. A jelre a körzet várainak huszársága az előre kijelölt gyülekezőpontra sietett, és együtt próbálták a küzdelmet felvenni az ellenséggel. Ez nem mindig sikerült, a török sokszor a várak alá is betört. 1616-ban Egerszeget 104 ház felégetésével és 500 ember elhurcolásával kényszerítették a behódolásra és az adó megfizetésére.

A főkapitányi tiszti a század folyamán a Batthyány család tagjai között öröklődött. A védelem gyakorlati, mindennapi irányítása a főkapitány helyettesének a vicegenerálisnak a dolga volt. Székhelyét általában a végvár vonal közepén helyezkedő, minden irányból legjobban elérhető, ugyanakkor viszonylagos biztonságot nyújtó Egerszegen tartotta.

A török közigazgatás arra törekedett, hogy mind nagyobb területről hajtsa be az adókat, és minél több falut tekintsen a török birodalomhoz tartozónak, így azoknak a településeknek az adójára is igényt tartott, melyek magyar várak mögött feküdtek. A szultán hűbéres katonái, a szpáhik gyakran kaptak magyar fennhatóság alatt fekvő adománybirtokokat. A falvak lakói, hogy az erőszakos behajtást elkerüljék, inkább megfizették a török adót is, hiszen a végvári

katonaság védelmére nemigen számíthattak. Ugyanakkor a magyar katonaság és a magyar földesurak a régi jog alapján behajtották az adót a török területeken is. Kialakult az ún. kettős adóztatás rendszere, amelyet igazán egyik fél sem akart megakadályozni, amely csak tovább fokozta az amúgy is sokat szenvedett és egyre pusztuló lakosság nyomorát.

A végvári katonák, a „vitélző rend” tagjai, akiknek a legnehezebb időkben is helyt kellett állniuk, igen nehéz körülmények között éltek. Visszatérő panaszuk volt, hogy zsoldjuk, amely megélhetésüket sem biztosította, nagyon sokszor késett vagy el is maradt. Ezért a katonák gyakran paraszt módon földet, szőlőt műveltek, és ha nagy volt a szükség, bizony raboltak is, mint pl. 1602-ben Egerszegen, ahol a katonák feltörték a polgárok házait és az élelmiszert elrabolták.

A megyei közigazgatás a rendkívüli körülmények között is működött. A közgyűléseket a megmaradt jegyzőkönyvek alapján általában megtartották, igaz, hogy 1630 után általában nem az igazgatási szerepében megnövekedett jelentőségű Egerszegen, hanem a biztonságosabb Vas megyei Kőrmenden vagy a jól védhető Sümegen.

A török elleni küzdelemben a főkapitányi tisztet viselő Batthyányak mellett a Muraközt birtokló Zrínyiek vitték a vezető szerepet. Közülük is kiemelkedett történelmünk egyik legnagyobb egyénisége, Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és hadtudományi író. Ez a nagyszerű férfiú életét tette fel arra, hogy hazánkat megszabadítsa a török veszedelemtől. Muraközi birtokain nevelkedve gyermekkorától élet-halál harcot vívott a szomszédos kanizsai törökkel. 1649-ben Horvátország és Szlavónia bánjaként az országos politika részese, mint ilyen fedezi fel azt az óriási szakadékot, amely a bécsi uralkodó törökpolitikája és az ország lakóinak érdekei között mutatkozik. Egyre inkább kétségei támadnak a tekintetben, hogy várható-e a Habsburg uralkodóktól az ország védelme, felszabadítása, eljut a nemzeti királyság létrehozásának gondolatáig.

A török elleni küzdelem jegyében folyamatosan erősíti a Muraköz védelmét, és az 1661-ben kitört újabb háború kezdetén elkezdni építeni a Mura bal partján Kakonya mellett Zrínyi-Újvárat. Innen kiindulva vezeti 1664 január–februárjában a híres téli hadjáratát Eszékiig, majd ez a bázisa Kanizsa visszafoglalási kísérletének. Az ostrom abbahagyását kikényszerítő török főserег elfoglalta és felrobbantotta Zrínyi-Újvárt, Kiskomáromot, majd Bécs felé vette az irányt. Az útjába kerülő várak őrsege vagy kapitulált vagy elmenekült, a kis Pölöskét kivéve, melynek védői a hősi halált választották. A nagyvezért Montecuccolinak csak a Rábán való átkelés közben sikerült megállítani, és seregét megverni. A császári hadvezetés ezt a sikert nem használta ki, sőt a vasvári békében beleegyezett, hogy Zrínyi-Újvár és Kiskomár

nem épül újjá. A szegyeteljes béke és Zrínyi Miklós szerencsétlen halála 25 évre a török számára a legkedvezőbb pozíciót biztosító helyzetet teremtett. Megnőtt a hódolt terület, Kanizsa utánpótlását semmi sem fenyegette.

A vasvári békekötés után meginduló elégedetlenségi mozgalom, a Wesselényi-féle összeesküvés kegyetlen megtorlása Zalában erősen érezte hatását. A Nádasdy uradalmakat elkobozták, majd ezekből Alsólendvát és Lentit az Esterházyak, Egervárt, Pölöskét és Szentgyörgyvárt a Szécsényiek szerezték meg. A Zrínyi uradalmakat császári katonaság szállta meg.

A török 1683. évi utolsó Bécs ellen indított támadása nyomán megindult ellentámadással megkezdődött a török kiverése az országból. A fő hadműveletek a Duna vonalán folytak, Budapest 1686-os visszavételét követően Kaposvár, 1688-ban már Nándorfehérvár is szabad, 1689 januárjában az ostromzár alatt tartott Szigetvár is kapitulál. A fő hadjáratok vonalaktól távol, a nyugati határszélen eközben Kanizsa várán még mindig a török lobogó lengett. Az évekig tartó, laza, majd egyre szorosabb ostromzár végül is kapitulációra kényszerítette a törököket. 1690. április 13-án kapituláltak Batthyány Ádám és Zichy István csapatai előtt. Zala megye történetének legkeservesebb korszaka lezárult. A sokat szenvedett megye településein – első sorban délen – alig lézengett néhány ember, számtalan falu végleg elpusztult, emléküket ma csak dűlőnevek – vagy azok sem – őrzik.

VI.

A barokk megye

A török ellen vívott harcok elcsitultával megnyílt a lehetőség az ország, benne Zala megye újjáépítésére. A pusztulás elképesztő mértékű volt. Főleg a déli, délkeleti vidékek szenvedtek sokat, de erősen megcsappant az északi, északnyugati területek lakossága is. Sokan a több oltalmat ígérő vasi, soproni tájakra húzódtak. A felszabadított terület javait összeíró biztosok számos falu neve mellé írták a deserta (elpusztult) jelzőt. A települések többségében állatok nem járta legelőket, szántatlanul maradt, gaz felverte földeket, hajdan művelt, addigra az erdő által birtokba vett területeket találtak. A hajdani gazdag kolostorokból csak omladozó romok maradtak, csak azok álltak, melyeket végvárrá alakítottak. De most, a harcok múltával ezek is feleslegessé váltan, üresen, jórészt romosan árválkodtak. Akárcsak a templomok nagyobb része: beszakadt tetővel, málló vakolattal emlékeztettek a régebbi virágzásra.

1702-ben Lipót király rendeletére lerombolták a megmaradt várakat, így Kanizsát, Zala-várt is.

Megyénk sokat szenvedett a felszabadító csapatoktól is. Az országos elégedetlenség miatt robbant ki a Rákóczi-szabadságharc, melynek évtizede a nemzetnek a szabadabb jövő kilátásait ígerte, bukása a beletörődés bizonyosságát hozta. Jelentősebb, tartósabb harcok a haza e délnyugati csücskében nem voltak, csak 1704–1706 között cserélt párszor gazdát Zala megye földje. A hadtörténet is számon tartja az egervári-győrvári csatát, melyben 1706. november 5–6-án a Bottyán János vezényelte kuruc csapatok megfutamították Heister tábornok hadait. (Megyénk határától pár lépésnyire, Győrvár szélső házainál emlékmű áll a csata színhelyén.)

A következő években az egymást váltó seregek okoztak sok kárt. Ahogy a lenti uradalom tisztartója panaszolta a Mura menti báni csapatok vonulásáról: „Ezek aztán pusztítanak, amit érnek, uradalmat, jobbágyot egyaránt kifosztják.” Sokan a menekülést választják. 1710-ben Heister tábornagy rendelkezését követve gróf Nádasdy Ferenc azt írja a megyének: „Esett értesemre, hogy a nemes vármegyében ... némely falusi lakosok házaikat pusztán hagyván az erdőbe vették szállásukat.” Nem marad el a megtorlás: „Kiki maradjon a maga házánál, az erdőket se bujkálják, s ha olyas húzókat valahol észrevesznek, minden kegyelem nélkül felakasztatom, sőt azon falu is utolsó veszedelmét várja, ahonnan való léssen...”

A harcok elültével, 1711-ben a pestis szinte megfelezte a maradék lakosságot. A vármegye 140 megvizsgált helységében lakó 3247 gazda közül 1469 halt meg a pusztító ragályban.

Egy másik, 92 falura kiterjedő összeírás 1703-ban 1542 családot vehetett számba, ugyanitt 1711-ben már csak 799 familiát talált. Lentiben 1703-ban 71, 1711-ben 20, 1715-ben 24 gazda szerepelt az összeírásban.

Clemens angol utazó 1715-ben Keszthelyen az egyházi épületeken és a romladozó végváron kívül mindössze 3 kőházat talált. Kanizsáról ezt jegyezte le: „Ámbár a világ e sarkában városnak nevezik e helyet, valóban nem sokkal jobb egy falunál, valami 100 szétszórva épített és szalmával fedett házzal.” Pedig ő már épp negyedszázaddal a török elvonulása után érkezett ide.

Az újjáépítés csak a hadak elmúltával, a járványok keltette rémület enyhültével, az 1710-es évek közepén indulhatott meg.

Erre az időre esik a vármegye önállóságának, régi státusának helyreállítása. A török időkben, 1596-ban Zalát és Somogyot közigazgatásilag egyesítették, míg 1715-ben a LXXXVII. törvénycikk elrendelte a két megye szétválasztását, önállósítását. A Csáktornyától Balatonfüredig elnyúló, nagy területű megye Árpád-korban kialakult határai változatlanul megmaradtak, belső rendje azonban sok tekintetben megváltozott.

Átalakultak a tulajdonviszonyok. Három évtized alatt új nagybirtokos családok váltak a földterület több mint harmadának urává. A hajdani Bánfi, majd Nádasdy birtokok: Lendva, Lenti Esterházy Pál tulajdonába kerültek. Ugyanekkor vásárolta meg a letenyei és a szécsi-szigeti uradalmakat Szapáry Péter. A Szentgróton már régóta otthonos Batthyányak jelentős újabb területekhez jutottak Nagykanizsán és környékén. A belatinci uradalmat Széchenyi György előbb zálogba, majd tulajdonba is vette. Családi öröklődés révén Ebergényi Lászlóra, majd Csáky Györgyre szállt. Megmaradt a Széchenyiek kezelésében több kisebb zalai birtok: a pölöskei, a szentgyörgyvári, a baki és az egervári. Muraköz Zrínyi Ádám eleste után a koronára szállt. 1719-ben királyi adományként Althan Mihály gróf kapta. Utódaitól 70 évvel később Festetics György vásárolta meg. A Festetics család is ekkoriban jelent meg Zalában, a század közepén már ők Keszthely urai. Szerepük nemcsak azért jelentős, mert vagyonukat gyorsan gyarapítják, hanem a megyénkben érdekelt nagybirtokosok közül egyedül ők építik ki családi központjukat is Zalában.

Nagyjából változatlanul megmaradtak, illetve helyreálltak az egyházi vagyonok: a veszprémi püspökségé Zalaegerszegen, Nován, a tihanyi, a zalavári és a kapornaki bencés apátságé több helyen is, valamint a tőrjei premonstreieké.

A középbirtokos familiák egy része fokozatosan kicserélődött. Mind ritkábban szerepeltek az Ördöghök, Sárkányok, Kávásiak, Rajkyak, Gersei Petők, helyettük a feltörekvő Inkeyek, a

jobbágyorsorból emelkedő Deákok, Csutorok, az Oszterhuberből Tarányivá, a Sternből Csillagá váltak jutottak tisztségekhez.

Nemcsak új birtokosok, új művelők is érkeztek. Noha a pusztulás kisebb mértékű volt, mint az Alföldön, itt is szükség volt újabb dolgos kezekre. Helyenként már a 17. század végén megjelentek az új lakók. Radonay Mátyás pécsi püspök és zalavári apátúr, „mivel a Szalavári Apátságához tartozandó Csács nevű falu az sok háborúságos idők miatt elpusztult, és emberek, kik annak előtte rajta laktanak, elholtak”, jelentős kedvezményeket ígérve 1697-ben egerszegi lakosokat telepített az elhagyott földekre.

A nagyobb arányú bevándorlás azonban csak 1720 körül indult meg. A déli részekre főleg horvátok érkeztek a szomszédos, védettebb Muraközből. Az ekkor benépesült falvak egy része máig is őrzi őseik hozott nyelvét, kultúráját, mások (Beleзна, Miklósfá), már a 19. században teljesen elmagyarosodtak, s utóbbi régebbi Horvátszentmiklós nevét előbb Somogy-szentmiklósrá, majd Zalához csatolva Miklósfára változtatta.

A Batthyányak inkább németeket hívtak (Kanizsa, Német- majd Magyarszentmiklós, Füzvölgy, Hosszúvölgy, Homokkomárom, Szepetnek), de ugyanők érkeztek Türré, Csácsra, valamint Esztergályra, Kisradára, Keszthely környékére, s talán még a göcseji Paraszára is. Elszórtan szlovén szó is hallatszott: Surdon, Barlahidán. Utóbbiakról már 1838-ban azt jegyezte fel a szomszédos Nova plébánosa: „...számosabb magyarokkal össze keveredvén, anyai nyelveket magyarral cserélték fel.” Megtartották evangélikus vallásukat, s két évszázadig őrzött álmukat megvalósítva 1935-ben templomot is építettek.

A vallási képet színesítették a zsidók is. 1728-ból 7 településen 20, 1776-ban már 27 helyen 92 családfőről van adatunk. Többségük bírta Batthyány Lajos támogatását; az ő rohami uradalmának vonzáskörzetéből jöttek.

A bevándorlók többsége azonban magyar nyelvű, katolikus vallású volt. Vas, Sopron, Moson, talán Pozsony sűrűbben lakott földjéről, a nehezebb jobbágyterhek szorításából menekültek, a mérsékelt urbéri terhek reményében. Arról is van adatunk, hogy a kötelezettségek növekedésével új lakóhelyükről is tovább költöztek. A helyi hagyomány mindmáig megőrizte, hogy Vállus elvadult földjeit 1760 táján a megye más községeiből jött német ajkú jobbágyok fordították újra termőre.

A század hatvanas-hetvenes éveire a számottevő népességmozgás befejeződött, a megye lakossága már elegendőnek bizonyult a terület nagyobb részének rendszeres művelésére, az erdők, a legelők gondozására.

Két emberöltő alatt átalakult a táj külső képe. A középkorban sűrű településhálózatú me-

gyében újra döntötték a fákat, s ahol lehetett, újjáépítették a romladozó templomokat. A kallosdiak emlékezete szerint az 1735-ben odatelepült új lakosság sokáig nem is tudta, hogy a közeli dombon a sűrű fák közt ott rejtőzik elődeik ősi egyháza. Egy elbitangolt jószág nyomait követve leltek rá a kerek templomra, s az erdőt ott is kiirtva állították aztán helyre.

A század a nagy erdővágások időszaka. Szükség volt a szántóföldre, s a fákat előbb kergük lehántásával kiszárították, aszalták, majd kidöntötték. A nehéz munka emlékét tucatnyi dűlőnevünk ma is őrzi: Irtásföld, Irtási út, Egetett sűrű, Aszottas, Aszallas stb. A kidöntött fákból otthonokat, istállókat építettek, egy ideig még templomokat is emeltek, szerszámot készítettek, melegítettek. Nagy tömegben eltűzelve a hamuszír alapanyagául is szolgált. E lúgos, kristályos anyag az üveg-, textil- és a szappangyártás fontos nyersanyaga volt, ezért keresett exportcikk. 25 zalai településen mindmáig földrajzi név is fenntartotta e szép jövődelmet hozó munka emlékét: Hamu, Hamuház, stb. Temérdek fa esett a rablógazdálkodás áldozatául, ezért 1769-ben Mária Terézia kibocsátotta az első erdőrendtartást. Ennek szellemében rendelte el 1771-ben a Helytartótanács, hogy a földesurak csak tető, ajtó és ablak készítésére adjanak épületfát jobbágyaiknak, a házak falát azonban más anyagból építsék. Hogy e rendeletnek is kevés fogantatja lett, bizonyítja, hogy még a következő században is építettek boronából nemcsak lakóházat, hanem istállót, pajtát, szőlőhegyi pincét is.

A század második felében gyors fejlődésnek indult a megye mezőgazdasága, a Balatont kísérő hegyek oldalain új erőre kapott a középkor – talán a római kor – óta virágzó szőlőkultúra. Badacsonyban, Becehegyen, Szigligeten máig is jócskán találunk olyan pincéket, melybe immár 250 esztendeje térhet be jóleső érzéssel sokadik gazdája. Göcsejben is maradtak fenn nagyméretű, 1770 táján faragott évszámmal hitelesített korú prések, boronapincék.

A gazdálkodásban a nagyobb változást az új szántóföldi növények meghonosodása jelentette. A megye déli részén már 1690 körül termesztettek kukoricát – akkor még törökbúzának hívták –, 1692–94-ben Keszthelyen már göröt is említettek. Termesztése a következő század közepén már általános. A másik amerikai eredetű növény, a burgonya is megjelent már, még csak szórványosan ültetik, s a reformkorban terjed el. Lassabban hódítottak teret a herefélék (lóhere, lucerna), mivel a több éves tenyészidejű takarmány nehezen volt beilleszthető a háromnyomásos gazdálkodás rendszerébe. Mivel legelő, kaszáló bővíben volt, szükség sem volt nagyon rá. Az új fajajta, az akác ezen a még mindig sűrűn erdős részen máig sem vált tömegessé.

Nemcsak az új haszonnövények jelentek meg, hanem paraszti, népi virággá vált a kolostorkertekben már a középkorban is ültetett mediterrán rozmaring és a Dél-Afrikából nem oly

régen behozott muskátli.

A növénytakaró változása átformálta nemcsak a termelést, hanem az életmódot is. Az erdők fogyatkozása miatt csökkent a faépítkezés, terjedt a sározott sövényfal, a vályog, a hegyes vidékeken a kő. A tölgyesek visszaszorulása miatt kevesebb jövedelmet hozott a makoltatás. A kukorica, majd a krumpli térhódítása csökkentette, hamarosan meg is szüntette a éhínséget, ez elősegítette a népszaporulatot. E két növény nemcsak emberi táplálékul szolgált, hanem takarmányul az állatoknak, majd nyersanyagul az iparnak, főleg a szeszgyártásnak. Már a következő évszázad első felére esik a selyemtermelést lehetővé tevő eperfák nagyarányú ültetése.

A megváltozott termelési és értékesítési lehetőségek miatt jobban érzékelhetővé váltak a nagy kiterjedésű megye egyes tájait elválasztó gazdasági, életmódbeli különbségek.

1. Sajátos, jól elkülöníthető régió Zala északkeleti része, a tágabban értelmezett Balatonfelvidék: a Füred–Keszthely–Szentgrót–Sümeg által határolt, Tapolcát is magában foglaló terület. Változatos felszínű, jó termőtalajú, főleg kismesek birtokolta vidék, hagyományosan fejlett mezőgazdasággal, növekvő bortermeléssel, némi városias kultúrával is. Néprajzilag ugyan nem egységes e táj, hiszen voltak itt nemesi kiváltsággal bíró, de apró és szegény zsellérfalvak is. A táji arculatban, a települési képben is vannak máig fennmaradt különbségek, de a történeti fejlődés sajátosságai mégis sok hasonlóságot is kialakítottak.

2. A déli-délkeleti, Somoggyal, a Muraközszel határos rész. Kiskomárom 1713 óta jezsuita (később a Központi Papnevelde céljait szolgáló) uradalmi központ. Kanizsáról a környező Batthyány birtokokat igazgatják. Főleg a jobbágyi-paraszti életmódot még befolyásolta a Kis-Balaton, valamint a Kanizsától északra felnyúló Kóstai-berek nyílt vizes, lápos közelsége. Híres volt szarvasmarha tenyésztésük, megnőtt a gabonatermelés jelentősége is. Zalakaros, Zalakomár szőlőtermelése is jövedelmező volt.

3. A nyugati, északnyugati rész, nagyjából Göcsej és Hetés vidéke, az Őrség szomszédságában. Göcsej már a 18. század közepén közismert tájfogalom. A bucsuszentlászlói ferences testvérek adománygyűjtő-prédikáló körzetét meghatározó egyezség 1765-ben felsorolja azokat a falukat, amelyek a kolostor érdekeltségi körébe tartoznak és Göcsejben, illetve Göcsej felé (in Göcsej, versus Göcsej) találhatóak. Az említett neveket térképre vetítve azt találjuk, hogy 230 esztendővel ezelőtt is nagyjából a mai területet, a Zala–Válicka–Cserta által határolt településeket sorolták Göcsejhez. A 18. században sem, ma sem egységes táj. Gazdaságilag biztosan nem az. Nyugatibb, délibb fele jól kezelt, távolibb piacokra is szállító Esterházy és Szapári nagybirtok. Északkeleti része tagoltabb, mostohább földű; főleg törpebirtokú,

nemegyszer nyomorgó kismesek otthona. Önellátók, konzervatívabb gondolkodásúak, kiváltságaikhoz görcsösen ragaszkodók. Stagnáló, a következő évtizedekben csökkenő lakosságú kistáj.

4. Külön elemzést igényelne a mindegyiktől eltérő múltú és népességű, nyelvű, főleg nagybirtok uralta Muraköz.

A különböző tájak közti különbségek egyrészt megmaradnak egészen a huszadik század végéig, másrészt pedig ezen eltérések teszik érthetővé, hogy már a korai útleírások, ország-leírások miért adnak annyira eltérő jellemzést a megyéről.

Karl Gottlieb Windisch a magyar királyságról 1780-ban megjelent német nyelvű ismeretítője szerint: „Fekvése a legszebbek és legkellemesebbek közül való: el van látva részben erdőkben gazdag hegyekkel és termékeny dombokkal, részben pedig csábító síkságokkal s a halakban bővelkedő Balatonnal, sokféle hasznos folyóvízzel és gyógyforrással. Az itt termő bor többnyire kitűnő. A föld dúsan termi a gabonát és a gyümölcsöt, erdőségei bőven ellátják a lakosságot mindenféle vaddal és fával. Az állattenyésztést hasonló erősen űzik, és sok mézet és viaszt termelnek. Földjét az oly sokféleképpen hasznos Balaton mellett a Dráva, Mura és Zala folyók áztatják.”

56 esztendő múlva Fényes Elek már magyarul dicséri a Szala vízének felette gyönyörű völgyét, „mely a Balaton felé mindig tágasabb, tágasabb lesz, s melyet egész menetelében csinos faluk, pompás kastélyok és kertek, erdőkkel, szőlőkkel fedett dombok, termékeny rétek, szántó földek, s a déli részen széles kiterjedésű bozótosok kísérnek.”

Épp a fenti sorok megjelenésének idején Göcsejnek majdnem a közepén Plander Ferenc novai plébános urat egészen más környezet veszi körül. „Göcseiben pedig az utak annyira tele vannak göcsökkel, hogy a ki itt sebesen haladni kívánna, egy sebeszt. ki érvágó vasát szüntelen kezében tartsa, bognárt és kovácsot, ki szekerét minden negyed órában haladásban kiigazítsa, kénytelenítették magával hordozni... Mezej a hegyes vidékeken, mellyeket nagyobb részt kisebb birtokú nemesek és nemesi szabadalmakkal bíró agilisok laknak, siralmas tekintet adnak... s mivel a természetével is mostoha földet még rosszul is műveli, nem csoda, ha egyedül vadócot és konkolyt arat.”

Nemcsak a nagyobb tájak, hanem a meghatározó jellegű, városias települések is különböztek egymástól.

A 18. század elején a vármegye székhelye Zalaegerszegen állandósult. Megyegyűlést már 1357-ben is tartottak itt, de Kapornakon, Szentgróton, Sümegen, Zalabéren egyaránt összeülhettek a megye nemesei, a 17. században a biztonságosabb Körmenden is.

Az 1723. évi 73. artikulus rendelkezett, hogy „mindazok a megyék, amelyeknek megyeházuk még nincsen, illet gyűléseik és törvényszékeik tartására, levéltárak és okleveleik megőrzésére, a gonosztevők s foglyaik őrzésére és a végrehajtások eszközzése végett, biztos, és amennyire lehet, magoknak és megyebelieknek is nagyobb kényelmére, mindenik megye közepén fekvő helyen és (ha lehet) városban vagy nagyobb és kiváltságosabb mezővárosban szerezzenek.”

Zalaegerszeg akkor kicsi, jellegtelen település volt. A még szóba jöhető Keszthely és Kanizsa ugyancsak, s azok is a megye szélével voltak határosak. Egerszeg azonban egyrészt a vár révén már örökölt némi székhely-hagyományt, másrészt a Füredtől Csáktornyaig terjedő vármegye mindkét végétől nagyjából azonos távolságra lévén jobban megközelíthető volt, mint akár Kanizsa, akár Keszthely. A köznemesség is szívesebben gyűlt össze ott, ahol nem volt a közelben nagyhatalmú földesúri lakhely.

Sürgető volt a székház építése, hiszen egy szalmatető rossz épület szolgált tanácsstermmül. A rabokat is bérelt helyen, egy időben az alsólendvai várban őrizték. 1725-ben döntöttek az építésről, s mivel a pénz csak lassan gyűlt, s még kölcsönt is kellett szerezniük, csak hét év múlva, 1732-ben készült a vár helyén emelt mértéktartó, szép arányú épület. 1872 óta a Bíróság otthona.

Egerszeg nemcsak a megye, hanem egyik járásának is a székhelye lett. 1870-ig rajta kívül a lövői, kapornaki, szántói, tapolcai és a muraközi járásokra tagolódott a megye. (1870–1918 között kétszer ennyire: Keszthelyen, Letenyén, Alsólendván, Sümegen, Tapolcán, Zalaegerszegen, Nován, Pacsán, Perlakon, Zalaszentgróton, Csáktornyan és Balatonfüreden működött szolgabírói hivatal.) Egerszeg egészen a 20. század közepéig rangot, tekintélyt csak a mind jobban terjeszkedő megyei hivataloktól kaphatott. Gazdasági, kulturális kisugárzó ereje csak szűk környezetére hatott.

Nagykanizsa a század közepétől indult látványosabb növekedésnek. Sokat köszönhetett előbb nyitott szellemű földesurainak, a Batthyányaknak, majd közvetítő, kereskedelmi lehetőségei jó kihasználásának. 1711-ben a megye legnépesebb települése még Keszthely, 1728-ban azonban Kanizsa már túlhaladta. Főleg gazdálkodók lakóhelye, hamarosan mind több iparos munkahelye is. A növekvő számú zsidó lakosság lesz a kereskedelem letéteményese.

Keszthely sorsa összefonódott urainak, az 1745-ben itt kastélyt építő Festetics családnak a történetével. A város külső képét, egyházi, művelődési intézményeit két századon keresztül e grófi, majd hercegi rangra emelkedő família építkezései, gazdagodása, bőkezűsége vagy szűkmarkúsága határozta meg. A város szerepköre majd csak századunkhoz közeledve bővül

az üdüléssel.

A tárgyalat korszak nagy feladatai közé tartozott az egyházi szervezet helyreállítása is. Mint láttuk, a 16. század végére a reformáció szinte egész Zalában elterjed, de a 18. század elején a nagybirtok uralta területek lakossága már új gazdái hitét követve megint katolikus. 1750 táján, Bíró Márton püspöksége idején került sor újabb, sokszor erőszakos térítésre. A reformátusoktól visszafoglaltak 12 templomot, 2 imaházat, leromboltak ötöt. Elűztek 10 lelkészt, megszüntették a máshitűek vallásgyakorlatát 10 helyen. Csak két kisebb református sziget (és néhány evangélikus szóróvány) maradt meg, mindkettő kisnemesek lakta terület: a szintén református Őrséggel határos Szentgyörgyvölgy – Nemesnép közti községcsoport és a göcseji szegek Becsvölgye körüli kis falvai. A türelmi rendelet után e két helyen épült templomuk: nagyméretű, később szép kazettás mennyezettel díszített Szentgyörgyvölgyön és egyszerűbb, puritánabb Becsvölgyén.

A katolikusok középkori kolostorai nem vészték át a nehéz időket. A védettebb Csáktornán, Sümegen már a 17. században megtelepültek a ferencesek, a század végén megjelentek Bucsuszentlászlón, hamarosan visszatértek Kanizsára, Keszthelyre, s kisebb kolostort emeltek Homokkomárom dombján is. A bencések Tihanyba, Kapornakra költöztek vissza, a zalavári apátságot pedig a jobban megközelíthető, egészségesebb levegőjű Zalaapátiban szervezték újjá. Templomot, kolostort építettek, visszahozták levéltárukat, s még egy évszázadon át hiteleshelyként működtek.

Területünkön két püspökség osztozott, a veszprémi és a zágrábi. Előbbinek 1744–1762 közti ura, Bíró Márton nagy energiával erősítette meg a plébániákat: 16-ot helyreállított, 6 újat hozott létre, felújított 29 régi és segített felépíteni 23 új templomot.

1777-ben Mária Terézia a győri, a veszprémi és a zágrábi egyházmegyékből kiszakítva megalapította a szombathelyit. Mivel Muraköz megmaradt a zágrábi kebelében, a megye egyházi igazgatása három részre tagolódott. (Ma megint három egyházmegye közt oszlik meg Zala: a szombathelyi, a veszprémi és a nemrég alapított kaposvári között.)

A megye építészeti képében máig is meghatározók a 18. századi épületek. A sort a ferencesek kanizsai kolostora nyitja meg még a század elején, a harmincas években elkészült a bucsuszentlászlói, a következő emberöltőben a tihanyi, a kapornaki, a türjei, a keszthelyi szerzetesház. Velük egy időben tucatnyi, a középkorból fennmaradt, a török időt, ha romosan is átvészelt templomot építettek újjá. (Zalaháshágyon, Csácsón, Egerváron, Zalaszentmihályon, Nagykapornakon, Csatáron, Csesztregen, Nagygörbőn, Türrén, Keszthelyen stb.) Hamarosan megindult az újak építése is: Zalaegerszegen, Pákán, Szécsiszigeten, Gelsén, Hahóton, Lenti-

ben, Letenyén, Nemesapátiban, Tornyiszentmiklóson, Zalaapátiban, Zalaszentgróton és számos más helyen készült el az új istenháza. A megyében a mai területen 118 műemlék-temploomot (vagy kápolnát) tartunk számon, ezek közül 53 épült fel 1750–1800 között, 38-at pedig átépítettek, felújítottak a fél évszázadban.

A Zalában nagyobb birtokkal bíró főúri családok nem laktak tartósan a megyében, udvartartásuk nem itt székelte. Mégis fennmaradt néhány szép kastélyuk: Szécsiszigeten, Letenyén, Szentgróton. Kivételt képeztek Festeticsék. Első kisebb kastélyukat György a század fordulóján jelentősen kibővítette, ekkor készült el ma is látható könyvtára, hazánkban az egyetlen, sértetlenül megmaradt főúri bibliotéka. A következő nagyobb átépítésre az 1880-as években került sor, ekkor nyerte el a mai nagyságát, fényűző formáját.

A barokk nemesi udvarházak nagyobb részét azóta lebontották, átépítették. Három maradt meg majdnem eredeti állapotban: Deák Ferenc söjtöri szülőháza és kehidai kúriája, valamint a Farkas család 1753-ban épített, 1983-ban szépen felújított kálócfapusztai hajléka Kiskutason.

A plébániák újjászervezését követte a iskolák alapítása. Az 1770-ben elrendelt összeírás a megye akkor 519 településén 146, két évvel később 169 iskoláról tudósít. A megoszlás rendkívül egyenetlen volt: az északkeleti részeket sűrűbb, a délnyugati fertályon jóval ritkább a hálózat. A Milejhez tartozó 12 filiában egyetlen tanító sem volt.

A lakosság írnai tudására következethetünk egy 1768-as összeírás kérdőíveinek elemzéséből. Ezeket az adatlapokat az előljáróságok tagjainak is alá kellett írniuk. Ha nem tudták, a nótárius által beírt nevük mellé keresztet rajzoltak. Megyénkben az előljáróságok legalább egy tagja a községek mindössze 2,7 százalékában tudta leírni a nevét. (Veszprémben 8, Tolnában 9, Fejérbén 13, Sopronban 49%.)

A középiskolák létesítése összhangban volt a területi különbségekkel. Először 1765-ben Nagykanizsán Batthyány Lajos pártfogása hozta létre a piarista atyák vezetése alatt működő gimnáziumot, 6 esztendővel később Keszthelyen a ferencesek kezdhettek tanítani a Festetics család jóvoltából. A megye északnyugati részén, Egerszegen csak a következő század végén, 1895-ben iratkozhattak be az első gimnazisták.

A 18. század zalai eseménytörténete általában belesimul a magyar köztörténet folyamatába. Két olyan időszak volt, amikor az itt történtek némi országos figyelmet, visszhangot is keltettek.

1765 táján, főleg a nagybirtokok modernizálása, árutermelő gazdálkodásának fokozódása következtében a tulajdonosok növelni igyekeztek a jobbágyság terheit. A központi kormány-

zat az állam teherbíró képességének megőrzése céljából is, humanitárius megfontolásokból is ellenezte ezt, s új, mérsékeltebb terheket rögzítő urbáriumok megkötését rendelte el. E mozgalom keretében nagy szerepe volt nemcsak a zalai jobbágyoktól a királynőhöz eljuttatott panaszoknak, hanem több birtokon tömeges, fenyegető gyülekezéseiknek is. A pölöskefői, baki, pacsatütti, kemendi, ollári, istvándi, gyűrűsi, szepetki, szentiváni, henyei, récsei, rigyáci, magyarszerdahelyi, kacorlaki, bocskai jobbágyok küldték el sérelmeiket Bécsbe. 1765. július 4-én a megyegyűlés is megfogalmazta aggodalmait. 1766 januárjában a zalabéri, szepetki, istvándi, gyűrűsi lakosság mintegy háromezres, dorongokkal, vasvillával felfegyverzett, Zalaistvándon gyülekező tömege keltett rémületet. A mozgalmat sikerült lecsillapítani, a megyei hatóságok megszüntették a legkiáltóbb ellentéteket, s egy év múlva megjelent az úrbéri rendelet is.

Legközelebb a kilencvenes években fordult megint a figyelem Zala felé. Ez időben a vármegyei tisztikar nagyobb része szabadkőműves volt. E titokzatos külsőségekbe burkolódzó, egyenlőséget, humánus magatartást hirdető szervezettel még Budán, Bécsben, Varasdon kerültek kapcsolatba, s 1790–92 körül a megyeszékhelyen működő, A jó tanácshoz nevű páholy tagjai voltak: Spissich János alispán, gróf Althan Mihály János főispán, Mlinarich Lajos alispán, Inkey Imre táblabíró, Somssich Lázár táblabíró, Tuboly László aljegyző, Pálóczi Horváth Ádám mérnök, író stb. Szintén a mozgalomhoz tartozott, de ismereteink szerint nem e páholy tagjaként, az ekkor már rendszerint Keszthelyen időző, a megyei közéletben is tekintélyes szerepet vállaló Festetics György s talán Babocsay József kanizsai orvos, Hévíz első ismertetője is.

Az országgyűlésen a megyét Spissich és Somssich képviselték, beszámolójuk volt az első magyar nyelvű követjelentés. Mindkét küldött tekintélyes tagja volt a diétának. A Martino-vics-mozgalom vizsgálata során Festetics és Spissich neve is szóba került, előbbi ellen végül nem indult vizsgálat, Spissich pedig iratait megsemmisítve tisztázni tudta magát.

1797. április 12-én a megyegyűlés királyi parancs ellenére sem mozgósította a nemesi felkelést. A helyette küldött feliratban magát a parancsot is törvénytelennek minősítették, követelve a béke megkötését. (A nevezetes eseményre az ülés színhelyén, a Bíróság nagytermében tábla emlékeztet.) Ezen ellenzéki fellépést a király azzal torolta meg, hogy szinte az egész megyei tisztikart megfosztotta tisztségétől: Spissichet bármely közhivatal viselésére alkalmatlannak nyilvánította, Festeticstől megvonta kamarási rangját és kitiltotta Bécsből is. Ő ettől kezdve visszavonult a politikától, s gazdasági, kulturális ügyek támogatásában szerzett nagy érdemeket.

VII.

A reformok időszaka

1800-tól másfél évtizeden keresztül itt is érezte a jótékony hatását a napóleoni háborúk keltette konjunktúra. Bőséges piaca volt a gabonának, vágómarhának, lónak egyaránt. Az 1811-ben és 1816-ban végrehajtott devalvációk azonban visszavetették a lendületet. A vidék fejlődése – a kedvezőtlenebb természeti viszonyok miatt is – lelassult. A nagybirtok termelési eredményeit csak töredékesen ismerjük, a meghatározó szerepű Festetics-uradalom súlyos adósságokkal küzdött. Állandó kölcsönök terhelték a harmincas évektől legismertebb két középbirtokos politikust, Csány Lászlót és Deák Ferencet is. Természetes, hogy ilyen körülmények között érdemi fejlesztésre, modernizálásra nem kerülhetett sor. Zala megyei birtokainak tapasztalata is ösztönözhette Széchenyi Istvánt gazdasági reformterveinek kidolgozására.

Egyetlen nagyobb arányú gazdasági változás kezdődött el, a folyószabályozás, vízrendezés, a mocsaras területek lecsapolása. Előbb a Zala alsó szakaszán – e tájon éltek jobb módú, jobban gazdálkodó birtokosok –, a század második felében a többi területen is. A gyorsabb végrehajtást a tőkehiány és az egymással ütköző érdekek egyeztetési gondjai gátolták. A munka közel egy évszázadig tartott és csak az I. világháború után fejeződött be. Utolsó nagy vállalkozása a Kis-Balaton nagyobb részének lecsapolása volt. Ma már tudjuk, hogy feleslegesen, néha károsan. A 20. század végének feladata lett a szűrő jellegű mocsár egy részének helyreállítása.

A megye korábban felsorolt tájainak egyenlőtlen fejlődése megmaradt, sőt jobban érzékelhetővé vált. Meg tudta őrizni vezető szerepét a déli rész, a kanizsai piacok vonzóereje tovább érezte hatását. Igaz, hogy az ott gazdát cserélt gabona nagyobb része nem a zalai, hanem a somogyi birtokokról érkezett. 1836-ban Fényes Elek így látta Kanizsát: Zalában „legelső s országunkban is nevezetes kereskedő város..., hol évenként több, mint 600.000 mérő gabona adatik el, s ezen kívül szarvasmarhával és sertéssel fölötte fontos átmeneti kereskedést folytat, valamint gyári és kézműipari kellékekkel kereskedése is egészen élénk... Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyákországok között fekvődvén, kereskedése nagy fontosságú: sertés-, marha-, gabonavásárjai felette népesek, s a törökországi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezen kívül csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a gyári és gyarmati portékákat.”

A Balaton-felvidék jó bortermő vidékein ez időre speciális övezet kezdett kialakulni,

melynek lendülete egészen az 1880-as évekig, a nagy filoxera-járványig tartott.

A gazdasági növekedést a reformkorban már észrevehetően akadályozta, hogy Zalaiban igen nagy volt a törpebirtokos nemesség aránya, elszórtan a megye egész területén, de különösen Göcsejben, a szegek vidékén. Ezek nagyobb része néha a jobbágyokénál is nyomorúságosabb körülmények között élt. Nemcsak hogy gazdaságilag nem tudott gyarapodni, hanem lélekszáma is fogyatkozott. Simonffy Emil számításaiából tudjuk, hogy megyénk népsűrűsége is, annak fejlődési üteme is elmaradt az országos átlagtól. 1785 és 1869 között hazánk mai területén a lakosság 86,9 százalékkal, évi átlagban 10,2 ezrelékkal növekedett. Ugyanezen idő alatt a zalai növekmény 42,8 százalék, éves átlagban mindössze 5 ezrelék. Ennél is alacsonyabb a zömmel nemesek lakta falvak népességének szaporodása. Ahol a nemesség 10% alatt volt, ott 39, ahol 10–20% közti, ott 24%, a 20% feletti nemesi lakosságú településeken pedig csak 11% volt 84 év alatt a település lakosságának bővülése. Nem volt ritka a csökkenő népességű nemesi falu sem. (1870 táján e településekre nagyarányú bevándorlás indult meg, főleg Vas megyéből. Gönczi Ferenc adatai szerint nem egy göcseji falu lakosságának harmada-fele volt ilyen jövevény.) E szegény nemesek egyetlen kiváltsága az adómentesség volt, s ők jelentették a megyegyűlések lekenyerezhető, leithatható, verekedésre is rábírható zajos tömegét. Létüket, szerepüket országosan Eötvös József műveiből, Zalaiban a Deák Ferenc megválasztása körüli zavargásokból ismerjük jól.

Mindent összevetve, a reformkorban megyénk nem tartozott az ország azon területei közé, melyek a gazdasági fejlődés élén jártak. Már ebben az időben érezhető volt az a folyamat, amely során Zala a kibontakozó magyarországi polgári fejlődés periférikus területévé vált, és lemaradt az ország egyéb vidékeitől, a dunántúli megyék többségétől is.

Ennek következménye az is, hogy ezen időből alig maradt fenn jelentősebb építészeti emlékünk. A kor stílusa, a klasszicizmus szabályait követő épületekből csak a kanizsai zsinagóga és egy kis zalacsányi kúria képe szerepel könyvünkben. Rajtuk kívül mindössze Kanizsa egy másik szép műemlékét, a múzeumnak is otthont adó Guttmann-féle palotát, néhány átalakított lakóházat, leromlott, esetleg teljesen átépített kismemesi kúriát említhetnénk.

A gazdasági körülmények ellenére is a vármegye a század első felében még őrizte jó hírnevét, vezető szerepét a haladásért, a polgárosodásért folyó politikai küzdelmekben. Élén járt a magyar nyelv jogainak védelmében, hivatalossá tételében. Ezt elősegítendő elsőként jelentette meg a magyar nyelvű közigazgatás segédeszközeként tervezett Tiszti szótárt, Kisfaludy Sándor szervező buzgalmának köszönhetően 1831-ben elkészült a balatonfüredi színház. Füred ez időben vált a liberális politikusok találkozó helyévé, ahol a következő két évtized-

ben Vörösmarty, Kossuth, Széchenyi, Wesselényi, a zalaiak közül Csány László és Deák Ferenc is gyakran megfordult.

A húszas évek közepén Skublics Károly középirtokos nemes értékes könyvtárát ajánlotta fel nyilvános bibliotéka céljára.

Az utókor méltán tartja ezen időszak két kiemelkedő politikusának Csány Lászlót és Deák Ferencet. Nevük árnyékában ritkán emlegetjük azokat a tisztas szándékú zalai vezetőket, akik számukra a megfelelő háttérrel biztosították. Azt a lehetőséget, hogy Deák megfelelő követutasítások birtokában maga mögött érezve zalai küldöik többségének véleményét, mindvégig a polgári átalakulás mellett érvelhetett és voksolhatott. Nem kényszerült arra, mint a Szatmárból érkezett Kölcsey, hogy támogatás hiányában nem képviselhetvén meggyőződését, lemondania kelljen. Zalabéri Horváth János, Kerkápoly István, Csúzy Pál, Oszterhuber József, Csértán Sándor, Inkey Kázmér, Hertelendy Károly és társaik mindig ott álltak Csány, Deák és közös ügyük mögött.

Csány László 1790-ben született Zalacsányban. Jogi tanulmányai után részt vett a Napóleon hadai elleni harcokban, majd sebesülten birtokaira vonult vissza. Itt az ellenzék egyik vezetőjévé vált. Jelentős részt vállalt a védeyleti mozgalom zalai szervezésében. 1848-ban a Közcseudi Bizottmány tagja, a Jellasics ellen indult seregek kormánybiztosa. Szervezte a népfelkelést, a nemzetőrség fegyverbe állítását, kiképzését, utánpótlását. December végén a főváros kiürítését, a kormány Debrecenbe költözését segítette. Ezután Kossuth Erdélybe küldte, májustól a Szemere kormányban a közlekedés ügyeinek minisztere. A szabadságharc bukása után nem menekült, elfogták, október 10-én Pesten kivégezték. Szép emlékműve Zalaegerszegen áll.

Deák Ferenc 1803-ban Söjtörön született, jogot végzett, 1824–54 között kehidai birtokán élt. Kisebb megyei megbízatások, hivatalok sikeres teljesítése, betöltése után 29 évesen a megye követe a pozsonyi országgyűlésen. Ott hamarosan a tekintélyes szereplők közt tartották számon. Az első minisztériumban Batthyány Lajos az igazságügy vezetésére kérte fel, miniszterként a márciusi törvények által még érintetlenül hagyott hűbéri maradványok megszüntetésére törekedett. 1849-től kehidai birtokára vonult vissza, a passzív ellenállás vezéralakjaként ott élt 1854-ig. Ekkor Pestre költözött, nagy tekintélyét megőrizve kiemelkedő szerepe volt a kiegyezés előkészítésében. 1867-ben sem címet, sem hivatalt nem fogadott el. 1876-ban halt meg, három évvel később felállították zalaegerszegi szobrát.

1848–49 hadieseményeinek csak kis része érintette a megyét. Jellasics Letenye-Kanizsa táján átvonuló seregét a népfelkelők csak zavarni, megállítani nem tudták. A késő őszi hóna-

pokban Muraközben, majd a Mura két partján zajlott több csata a horvát és a Perczel Mór vezette magyar csapatok között. December végén a császári seregek elfoglalták a megye székhelyét, január 13-án Nagykanizsát is. A tavaszi hadjárat sikerei következtében május közepén a megszálló katonaság visszavonulni kényszerült, de július közepétől az osztrák hatalom véglegesen berendezkedett a megyében. A vármegye önállósága megszűnt, a Muraközt Horvátországhoz, Zalát a soproni kerülethez sorolták. A megye élére cs.kir. megyefőnököt helyeztek. E hivatalt 1861-ig Bogyay Lajos viselte. Halápi, korszerűen gazdálkodó birtokos volt, a negyvenes években a zalai konzervatívok egyik vezetője. Hivatali idejének kezdetén lehetőségeihez mérten mentette a perbefogottakat, így Csertán Sándort is. Működésével igyekezett mérsékelni a nagyobb feszültségeket.

A jelentősebb zalai politikusok közül csak Csány Lászlót végezték ki, Csertán Sándort előbb halálra, majd 6 évi várfogságra ítélték. kegyelemmel 1854-ben szabadult. Rajtuk kívül még számosan szenvedtek fogságot, sokukat büntetésül a császári seregbe közlegényként sorozták be. Laky Demeter és Sebesy Kálmán keszthelyi szerzetes tanárokat nyolc évi várfogságra ítélték, ebből négyet le is töltöttek.

A szabadságharc leverése után sem szüntették meg a márciusi törvények egy részét, így a jobbágyság felszabadítását sem. Noha annak végrehajtása ellentmondásosan ment végbe, a birtokos parasztság megszabadult a földesúri terhektől, s ez javára vált a mezőgazdaság fejlődésének is.

A következő hat és fél évtized a megye életében, külső képének alakulásában is látványos eredményeket hozott. Különösen a kiegyezést követően. A mezőgazdaságban az előrehaladó vízrendezések eredményeként növekedett a megművelhető terület, ezen belül a szántó aránya. Nem remélt fordulatot hozott a gépek megjelenése. Különösen a cséplőgép forradalmasította a gabona betakarításának menetét, csökkentette a veszteséget. A nagybirtokon megjelent a gőzeke, használatával, a mélyebb szántással növelni lehetett a termőréteg vastagságát. Történetében először a magyar mezőgazdaság is használni kezdte a vegyszereket, egyelőre csak a szőlőművelésben a rézgálicot és a szénkéneget. Utóbbit kissé későn, addigra a filoxéra már óriás pusztítást okozott a megye nagy múltú szőlőkultúráiban is.

1863-ban még csak 5, kilenc év múlva már 67 gőzgépet használtak a zalai gazdaságokban. Az egyenlőtlen fejlődés itt is megfigyelhető volt. 1872-ben a kisebb területű Veszprém megyében már 74, Vasban 69, Tolnában 72, Somogyban 159 gőzgépre lehetett büszke a gázdaja. Az ekék közül vaseke volt nálunk 44,2, Veszprémben 59,4, Vasban 45,6, Tolnában 72,8, Somogyban 62,0 százalék. Az arányok a század végére sem változtak számottevően.

Kiegyenlítést az ipar sem hozott, hiszen ez időben 10.000 lakos közül ipari munkás vagy alkalmazott volt Zalában 82, Vasban 121, Somogyban 96, Tolnában 100, a dunántúli átlag 116. Mindez kihatott a jövedelmi viszonyokra is. A kiegyezés évében egy adózó átlagos jövedelme Zalában 214, Veszprémben 272, Somogyban 234, a dunántúli átlag 260 Ft volt.

Nem meglepő, hasonló a helyzet még az írni-olvasni tudó, 6 évnél idősebb lakosság arányában is: Zala 29,9, Somogy 35,6, Baranya 41,6, Vas 46,6, Tolna 50,6, a dunántúli átlag 46,6 százalék. Megmarad a különbség a megye egyes területei között is. 40 év múlva, 1910-ben a zalai felnőtt lakosságnak már 74,47 százaléka vallotta magát írástudónak, de a novai járásban csak 69,15, a letenyeiben 64,71, a csáktornyaiakban 64,28; ellenben a balatonfürediben 89,5, a keszthelyiben 79,9, a sümegiben 82,17 százalék.

A fejlettség eltérései hosszú időn át majd minden statisztikai mutatóban megfigyelhetők. Pl. a mezőgazdasági napszámbér dunántúli átlaga 1906-ban 167, a zalai 137, az alsólendvai járásé 116, a letenyeié 136, a tapolcaié 162 fillér.

E tájon is nagy változást hozott a vasútépítés. Már az 1860-as években átvezetett Nagykanizsán a Déli Vasúttársaság trieszti vonala, később ezt keresztezte a sopron–pécsi vonal. E sínpárok a várost összekötötték mindkét fővárossal, Béccsel és Budapesttel, valamint a tengerparttal is. Ennek következtében a város nemcsak Zala, hanem Somogy megye számára is a fő piacot jelentette, s néhány kanizsai cég tevékenysége a Balkánra is kiterjedt. Nagy forgalmú bankokat, takarékpénztárakat alapítottak, a század végén kezdett kibontakozni a gyáripar is. A városban tehetős polgárság élt, közülük a Guttmannok bárói rangot, földbirtokot szereztek. A város központi része látványosan kiépült, fellendült az egyesületi élet, ennek keretében elegáns székházakat, kaszinót építettek. Egy részük máig is a város díszé, fontos intézmények otthona. 1892-ben 55 előfizető lakásában, üzletében megszólalt a telefon, négy év múlva a vonalakat az interurbán hálózatba is bekapcsolták. 1893-ban a város utcáin esténként villanyfényben térhettek haza a polgárok, a millennium évétől pedig üzleti útjaik végeztével a vasútállomásról omnibusszal érkezhettek a Főtérré.

A megye déli részén az átlagot meghaladó földminőség, a közeli város lehetőségei gyökeresen átalakították a falu életmódját. Felhagytak a hagyományos, egyoldalú gabonatermeléssel, fokozódott a kapásnövények, takarmánynövények, az istállózó állattenyésztés szerepe. A polgári életmódra átállni képtelen, de ezt számos külsőségében utánzó parasztpolgári gazdaságréteg alakult ki, a városnál sokkal zártabb közösségben, jellegzetes néprajzi vonásokkal. A növekvő jólét nyomot hagyott a falvak külső képén is: tágasabb, helyenként már a gazdagságot is reprezentáló lakóházakat, tekintélyes melléképületeket emeltek. A tisztaszobák bútorait

városi minták nyomán rendelték, esetleg a városban is szerezték be, látványosan színesedő népviseletükben mind több gyári anyagot, drága kelmét is felhasználtak.

A fejlődés lendületét némileg megtörte az 1872-ben megnyílt Kaposvár–Gyékényes–Zágráb vasúti vonal, amely (kedvezőbb tarifával is) gyengítette a Horvátország felé Kanizsán át irányuló kereskedelmet. Ettől kezdve Kaposvár (és Szombathely is) kezdte elhódítani a vezető szerepet. Kanizsa az így jelentkező hátrányt egy ideig még ellensúlyozni tudta újabb területek bekapcsolásával, a század végén pedig gyárüzemek létesítésével. Ezek nemcsak a város súlyát növelték, hanem jótékony hatással voltak vidékének mezőgazdaságára is. (Sörgyár, Weiser-féle mezőgazdasági gépgyár, Franz-féle gőzmalom, Pátia pótkávégyár)

A megyeszékhelyt hosszabb ideig elkerülte a vasút. Nem iparosainak, kereskedőinek tartózkodása, netán ellenkezése miatt, ahogy ezt máig is emlegetik, hanem domborzati okokból. A Sopron–Nagykanizsa vonal első tervét a társaság 1848 januárjában terjesztette elő. E szerint a vasút a Szombathely–Rum–Zalaszentgrót–Zalavár–Kiskomárom–Nagykanizsa vonalon épült volna. E terven az ötvenes években a Pest–Kanizsa vonal miatt változtattak, de a megyeszékhelyt az új változat sem érintette. (Nem érintette Széchenyinek 1847-ben kiadott, térképpel is ellátott terve szerint sem.) A város törekedett a bekapcsolódásra, de ennek anyagi terheit nem bírta vállalni. Egerszeg kereskedői megpróbálták magántársaságot alapítani a szárnyvonal kiépítésére, de ehhez tőkéjük is, befolyásuk is kevés volt. Azt is hiába kérvényezték, hogy a Zalaszentiván mellett felépítendő állomás neve „Zalaegerszegi” legyen. Csak a század végén, az Ukk–Csáktornya összeköttetés létesítésekor lett a város a vasúti forgalom részese. A századforduló után készült el a zalalövői vonal.

A megyeszékhely 1885-ben tudta megszerezni a rendezett tanácsú városi rangot, ettől kezdve volt képes jobban bekapcsolódni a polgári fejlődés áramába. A század utolsó évtizedében fejlődése látványosan meggyorsult. Több, a városképet ma is meghatározó épülete készült el, új iskolákat, köztük gimnáziumot is alapítottak, némileg nőtt a lakosság száma is. Mégis megmaradt hivatalnok-kisiparos városnak. 1910-ben 4717 keresőből 530 volt közalkalmazott vagy szabad foglalkozású értelmiség. A polgári kor kezdetén, 1850-ben 302 önálló kisiparos dolgozott a településen, számuk 60 esztendő alatt a vendéglátóiparral együtt is csak 601-re növekedett. Ezek közül 378 egyedül, 114 pedig csak egy segéddel dolgozott. Mindössze két üzemnek volt húsznál több alkalmazottja; a téglagyáraknak. A város ipara a perifériára szorult, csak a közvetlen környék szükségletei kielégítésére dolgozott. Földrajzilag és gazdaságilag az ország ez időben már egyik legarchaikusabb néprajzi tájához, Göcsejhez kapcsolódott.

A gyenge minőségű, nehezen megművelhető talaj, a tagolt felszín, a sok törpebirtok, a piacok távolsága, a jó utak hiánya miatt itt alig változott a hagyományos, önellátó gazdálkodás.

Igaz, a sanyarú körülmények segítették a néprajzi sajátosságok megőrzését. Noha a régi, füstöskonyhás házakat a század végén kezdték kéményesre átépíteni, megjelentek a téglafalú, kéményes, cseréptetős házak is, de a falukép mégis csak nagyon lassan változott. Még századunk ötvenes éveire is jócskán maradtak kéménytelen boronaházak. A konjunktúra elmaradása miatt itt nem színesedett meg a textilművészet, s Hetés kivételével nem alakult jellegzetes, látványos népviselet sem. A zártság sok mindent konzervált a régi hiedelemvilágból, népköltészetből, népzeneből is. Ezek szépsége azonban az itt lakókat nem kárpótolhatta a szegénységért, az elmaradottságért.

Keszthely életére egészen századunk közepéig a Festetics birtokközpont nyomta rá bélyegét. Jellemző, hogy a nyolcvanas évek közepén még a főutca egy szakaszát is áthelyezték, hogy forgalma ne zavarja a kastély urainak nyugalma. Ennek érdekében lebontották a középkori – a köztudat szerint római őrtorony alapjaira épített – templomtornyot, hogy helyére látványos szökőkút kerülhessen.

A századvég azonban a városka számára is a gazdagodás időszaka. Új, méltó épületet emeltek a Mezőgazdasági Akadémiának, a gimnáziumnak, elemi iskolának. Látványosan gyarapodott a közeli Hévíz, kiépítették a Balaton part egy részét, a század végén már állt a strand tornyos épülete, közelükben a Hullám és a Balaton szálló ma is megbecsült együttese. Megalakult a Múzeumegyesület is.

VIII.

Századunk

Az I. világháború kezdetén a hadba szólító uralkodók őszi győztes visszatérést ígértek, de a falevelek hullásával csak a sebesülteket szállító vonatok robogtak hazafelé. Az iskolák egy részéből kórházakat formáltak, a megyeszékhely határában hatalmas hadifogolytábor épült. A fokozódó háborús veszteségek, a növekvő szegénység, az erősödő elégedetlenség, részben a szomszédos országok példája is forradalmasodó hangulatot teremtett. Az elvesztett háború végén a Károlyi Mihály vezetésével hatalomra került kormány nem tudta megállítani a határokon nyomuló román, szerb, horvát, cseh csapatokat. A március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság is csak kétségbeesett kísérletet tehetett erre. Nemcsak a Monarchia esett szét, hanem az ország is. Megyénket is érintette, hogy két járás székhelyét is hamarosan határ választotta el a nagyobb résztől: Csáktornyt és Alsólendvát. E változásokat nem sokkal később a békeszerződés is szentesítette. Az újonnan meghúzott választóvonalak nemcsak érzelmi megrázkódtatást okoztak, hanem gazdasági, szociális gondok forrásává is váltak.

1919 nyarának eseményei, a Tanácsköztársaság új rendre törő kísérletei csak múltó, három hónapig tartó epizódot jelentettek. Zala közigazgatásilag kettészakadt, az Egerszeg székhelyű Észak-Zalára és a Kanizsa központú Dél-Zalára, nyár végén még egy Keszthely irányította Balaton megye szervezése is szóba jött. Nagyobb hatású akciókra, szembefordulásra vagy véres megtorlásra sem az év nyarán, sem a régi rend visszatérte után nem került sor, noha utólag, 1919 után is, 1945-öt követően is mindkét fél a számára vonzóbb események jelentőségét igyekezett megnövelni. Az emlégetett fordulatok Zala megyében, az események perifériáján inkább csak hivatkozási alapot, mintsem történelmet alakító változást jelentettek.

Megyénk a két világháború között is megmaradt zömmel agrár területnek, ahol a lakosság közel 70 százaléka őstermeléssel foglalkozott. 1930-ban Dunántúl népességének 17,3 százaléka élt az iparból, Zalában mindössze 13,5%. A legfontosabb iparág változatlanul a téglagyártás és a malomipar volt. A kiterjedt erdőségekre alapozva néhány nagyobb fűrésztelep is létrejött, az 1922-ben megszervezett lenti üzem átlagosan 50–55 munkást foglalkoztatott. A húszas években új iparágként jelent meg a tejfeldolgozás, Nagykanizsán, Lentiben és Zalaszentgróton. Nagyobb üzemnek számított Balatonfüreden a hajógyár.

Nemcsak ipari struktúránk maradt el az országostól, hanem mezőgazdaságunk is. Oka változatlanul egyrészt a kedvezőtlen birtokösszetétel, másrészt a föld gyengébb minősége

volt. 1935-ben a kataszteri tiszta jövedelem egy holdra számított átlaga országosan 9,0 aranykorona volt, Zalában 7,0. (Ezen belül is a göcseji tájé alacsonyabb, a déli és északi területeké magasabb.) Nem csoda, hogy a termésátlagok búzából, rozsából, árpából kukoricából és burgonyából egyaránt elmaradtak a dunántúli átlagtól. Az intenzív művelési ágak (kert, szántó, rét, szőlő) a kisbirtokra voltak jellemzők, a nagy arányt képviselő nagybirtokra inkább az extenzív ágak (legelő, erdő, nádas).

Mindezek eredményeként nagy volt a munkaerőfelesleg. Ennek egy része a századfordulón a kivándorlásban keresett megoldást, 30 esztendővel később – főleg Kelet-Dunántúlra – summásnak állt. A bajokat növelte, hogy a világháborút követő infláció, egyéb gazdasági bajok a falut is erősen érintették, a gazdasági válság pedig a termények egy részét is eladhatatlanná tette.

A harmincas években néhány jószándékú értelmiségi fiatal rajzolt képet a megye falvainak állapotáról. Páldy Róbert a Móricz Zsigmond szerkesztette Kelet Népében tette közzé Dél-Zala című tanulmányát. Ebben a letenyei járás falvaiban szerzett tapasztalatait összegezte: „Az emberek iszonyodnak orvoshoz menni a pénztelenség miatt. Kézzel-lábbal tiltakoznak az ellen, hogy esetleg kórházba szállítsák őket gyógykezelésre, mert a legutóbbi időkig sűrűn előfordult, hogy egy családtag kórházi költségeit kitevő pár száz forintot betáblázták a család 1–2 holdas birtokára. ... Villanyról természetesen szó sincs, de a petróleumfogyasztás is a legcsekélyebb. Sok családnál egész évben nem égetnek el egy liter petróleumot.”

A szombathelyi szeminárium végzős kispapjai 1935 augusztusában gyalog bejárták Göcsej 40 faluját, ennek tanulságairól a következő évben kinyomtatott füzetben számoltak be. Íme néhány megállapításuk: „A községet lakó nép roppant szegény. Cselédsorban él mind... A község összlakosságának csak 14 kat. hold szántó birtoka van... Az egész vidéken nagy szegénységet tapasztaltunk, melyet elsősorban a földbirtok egészségtelen eloszlása okoz... A rossz, gyér táplálkozás, a hiányos, szegényes öltözködés, a sok nélkülözés, egészségtelen lakások következménye, hogy annyi betegség pusztítja a népet.”

Ezek a körülmények is magyarázzák, hogy már az 1935-ös választásokon az elégedetlenséget demagógiával kihasználó nyilasok Zalában feltűnően előre törtek. (A Meskó-féle Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt). A szavazatok 19,7 százalékát szerezték meg, legtöbbet az országban. A későbbi években még feltűnőbb sikert arattak.

Jobb volt a helyzet Nagykanizsa és Keszthely környékén, a Balaton-felvidéken. Bár a városok közül Kanizsa stagnált, ipara, a muraközi, horvátországi közvetlen összeköttetéstől el-

szakított kereskedelme nem tudott megújulni.

Zalaegerszeg mérsékelt növekedést mutatott, külső képe kedvezően változott. Számottevő volt a lakásépítés, új utcákat is nyitottak, több mutató épületet is emeltek.

Keszthely szerencsésen hasznosította a turizmusból, a fürdőkultúra fejlődéséből származó előnyöket. A magyar középosztály az I. világháború előtt az Adriára tervezte üdülését, most kibékült a Balatonnal, Keszthellyel. A város külső képét előnyösen gazdagították az új villák, panziók, családi házak. A módosabb nyugdíjasok is szívesen vonultak vissza a Balaton-parti, Hévíz közeli városba.

A Klebelsberg Kunó kezdeményezte művelődési program végrehajtása jótékony változásokat hozott szinte az egész megyében. Nemcsak a Biológiai Kutató Intézet épült fel Tihanyban, hanem sok városi és falusi iskola, pedagógus-lakás is. Keszthelyen új emelettel bővült a Mezőgazdasági Akadémia, ugyanitt elkészült a múzeum, a karmeliták iskolája, kolostora. Zalaegerszegen a Notre Dame női kanonokrend épített iskolával összekapcsolt zárdát. Nagykanizsán zeneiskola létesült, színházépület készült el.

Zala számára fellendülést ígért az 1937-től sikeres kőolajkutatás. Jelentőségét fokozta, hogy a feltárások a megye leginkább elmaradt, a téli hónapokban járható utakkal alig rendelkező tájain hoztak eredményt: Lispén, később Lovászipban, majd Nagylengyelben. A kutatás, majd a termelés, a háttérágazatok kiépülése munkalehetőséget, jobb fizetést, utakat, magasabb életszínvonalat jelentett. A kőolajtermelés addig ismeretlen iparágakat is kifejlesztett: vezetékipítést, finomítást, speciális gépgyártást stb. Mindez hozzásegítette a megye egy részét arculatának gyors átforgatásához. Ez egyúttal nagy szociológiai kihívást is jelentett, hiszen az ország egyik legelmaradottabb tájára betört a korszak egyik legfejlettebb, leglátványosabb technikája. A domboldalakra feldübörgő gépek, vontatók vetekedtek a zsúpfedelű göcseji házak, a felállított fűrótornyok a templom tornyának magasságával.

A magyar kőolajipar központja Nagykanizsán épült ki, a vár helyén megalakult gépgyára, a város szélén amerikai igényű, parkosított lakótelepe. Megjelent a gázfűtés is.

A második világháború a megye lakosságának is sok szenvedést, veszteséget okozott, noha a harci cselekmények, a bombázások csak rövid ideig érintették. Súlyos volt a katonának behívottak pusztulása, a majd minden településről, de főleg Nagykanizsáról a gettóba, onnét a táborba hurcolt zsidók megsemmisítése, legyilkolása. Az életben maradtak egy része sem tért vissza: sokan Izrael földjén, esetleg Dél-Amerikában telepedtek le.

1944 végén, 1945 elején a keletebről menekültekkel megnőtt a megye lakossága. Innét az előre nyomuló szovjet hadsereg elől már kevesebben mentek tovább, kilátástalannak ítélve

a további vonulást.

A német csapatok számottevő ellenállást már nem tudtak kifejteni. A Balatonról elinduló 3. ukrán front egységei március 29-én birtokba vették Zalaegerszeget, április 1-jén a szovjet harcokcsízó csapatok a bolgár hadosztállyal együtt Nagykanizsára is bevonultak. Négy nappal később a megyében a harcok megszűntek. A hadi események kapcsán sem az épületeket, sem a lakosságot nem érte súlyosabb veszteség. Összesen 961 lakóház rongálódott meg, ebből Zalaegerszegen 392, de csak 8 pusztult el egészen. A polgári lakosság veszteségét pontosan nem ismerjük, a harcok nagyobb áldozatot Murakeresztúron, Tapolcán követeltek.

A normális élet újra indulása azonban nehéz volt. Egy pusztító háború véget érni látszott, de a hadjáratok évezredes törvényei szerint a rombolva távozó seregek után harcolva özönlő csapatok sok rettegést keltettek, nehezen gyógyuló sebeket is ejtettek.

A megye szinte minden hídja – összesen 194 – elpusztult. Megbénult a vasúti közlekedés, töredékére csökkent az állatállomány, a beszolgáltatás után megmaradt lovak, szarvasmarhák egy részét nyugatra hajtották, a többit járvány tizedelte. Az olajmezőkön nagyobb rombolásra nem került sor, mivel a német csapatoknak szükségük volt az itt termelt nyersanyagra, ezért a berendezéseket az utolsó pillanatig működtették, tönkretételükre már nem maradt idő.

A reméltnél gyorsabban megkezdődött a háborús károk helyreállítása, a gazdasági élet újjászervezése. Folyamatosan létrejöttek a nemzeti bizottságok, melyek átmenetileg az államhatalmat is gyakorolták, államigazgatási teendőket is elláttak. Az újjászervezés, majd a földosztás munkájában a legkülönbözőbb politikai erők vettek részt, rendkívül széles körű nemzeti összefogás valósult meg Zala megyében is.

A megyei közigazgatás megindulása Briglevics Károly ügyvéd nevéhez fűződik, aki a 27 esztendővel korábbihoz hasonlóan átmenetileg megint betöltötte a főispáni tiszte mindaddig, amíg a kormány által e feladatra kinevezett B.Molnár József megérkezett a megye székhelyére.

Az utolsó ötven esztendő – Kárpát-medencei létünk huszonkettednyi ideje – már a jelen közvetlen része, annak alakítója. Az az időszak, amely jön a tegnaptól a mába és megyen a holnap felé. Azon korszak, melynek mérlegét még egyéni vagy családi megélt sorsunk tanulságai billentik jobbra vagy balra.

Abban mindenki számára közös e fél évszázad, hogy az átlóknak a rendkívül gyors változások élményét nyújtotta.

1. Többször mozdult a megye határa is, szervezete is. 1941 áprilisában a magyar csapatok bevonultak a Muraközbe és Alsólendva vidékére, s az ország, a megye határait az 1918 előtti

vonalra tolták vissza. Épp négy esztendőre, 1945 tavaszáig.

1946-ban a balatonfüredi, 1950-ben a keszthelyi, a sümegi és a tapolcai járás Veszprém megye részévé vált. Ugyanekkor Somogytól 9 Kanizsa környéki, Vastól 3 Egerszeg közeli falut megyénkhez csatoltak.

1979 óta Keszthely város és járás újra Zalához tartozik. Közben többször is módosult a járások száma is, területe, 1971-ben megszűntek a járási tanácsok, 1983-ban a járási hivatalok is.

A régi, 1867 óta működő közigazgatási-önkormányzati forma helyett 1950-ben létrehozták a tanácsi rendszert, több átalakítás után ezt 1990-ben az új önkormányzati törvény szüntette meg.

1950 után jelentősebb települési integráció kezdődött, számos község összevonására került sor, főleg a városokba olvadt be sok környékbeli település. (Példaként: Zalaegerszeghez csatolták 1958-ban Zalabesenyőt, 1963-ban Csácsbozsokot, Pózvát, 1969-ben Andráshidát, Szentersébethegyet, Bazitát, Ebergényt, Ságodot, 1982-ben Botfát is.)

Városi rangot kapott 1954-ben Keszthely, később Lenti, Zalaszentgrót, Letenye, Hévíz. Megyei jogú városi rangra emelkedett Nagykanizsa és Zalaegerszeg.

1995-ben Zala megye 3784 km² területén, 2 megyei jogú városban, 5 városban és 250 községben 302.442 ember lakott.

2. Alapvetően átalakult az itt lakók életmódja. A háborús károk helyreállítása után főleg a déli-nyugati határ közelében lakók életét megkeserítette, hogy földjüket határsávnak nyilvánították, az ott lakók egy részét otthonától is megfosztották, földjeiken katonai létesítményeket, lövészárkokat, tüzelőállásokat építettek. A 15–20 km széles övezetbe csak külön engedéllyel lehetett belépni. A zalaiaikat is érintette az ötvenes évtized elejének számos terrorintézkedése, szegényítette a beszolgáltatás, a szövetkezetek erőszakos szervezése. A földosztást követő évtized kétszer is átrendezte a tulajdonviszonyokat. Megszüntette a földbirtokos osztályt, földhöz juttatta a nincstelen cselédeket és a nyomorgó törpebirtokosok egy részét.

E történelmi változás mégsem hozta meg a falu remélt felvirágzását, a szándékok és erők virágba szökkenését. A gyorsított ütemű iparosítás forrásait szinte teljes egészében a falu erőiből, tartalékaiból sajtolták ki, s az erőltetett beszolgáltatás, a padláslesöpörések, a nélkülözés, néha az éhezés, az internálások nehéz éveit máig ható nyomot hagytak a parasztság idősebb generációiban. A hagyományos önkormányzatok szétzúzása, a kis közösségek, egyesületek elszorvasztása még egy új értékrend kialakulása előtt rombolta a régit. Az ötvenes évek faluja üzte-taszította, az iparosítás pedig vonzotta a zsellérek unokáit és a módos gazdákat

gyermeküket egyaránt. Soha nem látott mértékű vándorlás kezdődött: a falu legjobb erői és talajtan megtűrtjei ugyanúgy a több sikerrel kecsegtető városok felé menekültek. Ha módjuk nyílt, oda is költözve, ha nem, akkor a napi utazás törődését is vállalva. Erőteljes zalai iparosítás kínálta a munka lehetőségét: ruhagyár, tejipar, kőolajtermelő és -feldolgozó, a bútortipar, az építési vállalatok stb. Az 1970-es években már a falun lakók több mint a fele nem a mezőgazdaságból szerezte fő jövedelmét.

Az életmódot gyökeresen, immár kedvezőbben alakította, hogy a hatvanas évek elejére befejeződött a mezőgazdasági szövetkezetek szervezése, a következő két évtizedben ezek mind jobban magukra találtak. Ahol a föld nem nyújtott elegendő kenyeret, ott ipari tevékenységgel egészítették ki a jövedelmet. Nagyarányú lakásépítés cserélte ki az otthonok többségét falun, városban egyaránt. Természetessé vált a villany, majd a háztartási gépek. Soha nem látott mobilitás kortársai lehettünk. A lakosság jóval nagyobb része mozdult meg, mint a 18. században, s nemcsak lakhelyet, hanem foglalkozást, életmódot is cseréltek. Évszázados munkaeszközök és eljárások emberöltőnyi idő alatt múzeumi tárggyá váltak: állati erővel vont eke, kasza, sarló, kézcicsép, mosóteknő, sütőlapát és megannyi háztartási eszköz.

3. Megváltozott Zala megyének az országos viszonyított helyzete. Évszázadokon keresztül tagoltsága, természeti adottságai, történelmi sorsa miatt hátrányos helyzetűnek számított. Fél század alatt sikerült sorsát úgy alakítania, a megváltozott körülményekhez úgy alkalmazkodnia, hogy a legtöbb, statisztikai adatokkal mérhető területen a közepesnek, jobbnak sorolt megyék közé került: egészségügyi ellátásban, művelődési viszonyokban a jobbak, a jövedelem körülményeiben a közepesek, mostanában a munkanélküliségben az irigyeltek közt van.

4. Jórészt eltűnt, legalábbis erősen csökkent a megye különböző tájai közötti különbség. Zala szerencséjére a kőolajtermelés épp a leghátrányosabb vidék – Göcsej – életét kezdte megváltoztatni, az útépítés, az autóbussz közlekedés gyakorlatilag minden települést bekapcsolt a forgalomba. Az iparfejlesztés előbb csak a városba igyekvőknek kínált munkát, később újabb települések határában is megjelentek a kisebb gyárak, üzemek. Különösen jelentős volt, hogy Lenti nemcsak igazgatási, hanem forgalmi, gazdasági rangot is szerzett.

Igaz, közben jelentős kulturális értékek, ősi elemeket is őrző néprajzi sajátosságok tűntek el. Zala élenjárta abban, hogy ezek közül minél többet megőrizzen, megmentsen. A földrajzi nevek összegyűjtésével, a múzeumi hálózat létrehozásával, a Göcseji Falumúzeum, az Olajipari Múzeum létesítésével remélhetőleg az utókornak is hasznos szolgálatot tett a pályájának végéhez mostanában ért generáció.

Saját, szegényes múltunk emlékeit múzeumba mentettük, de tudjuk, hogy alig jutottunk közelebb a nálunk előbbre járó, nyugatabbra lakó szomszédainkhoz. Pénzbeli javakban, gondolkodásban, emberi lehetőségekben, de még várható életkorban sem.

Több mint fél évtizede immár nemcsak a szabadabbá vált lélegzet öröme éltet minket, hanem az újabb átalakulás kínja is gyötör. A sikerek sem, a gondok sem csak a politika édes gyermekei. A história elkötelezettje úgy gondolja: mindegyikük átnyúlik a rendszerek változásán, a politikai fordulatokon. Nemzetünk 1100 esztendő's históriája is csupa útkeresés, építés, erőgyűjtés, újabb és újabb nekirugaszkodás. Bizodalmunknak ezért van ma is mibe kapaszkodnia.

Fontosabb irodalom a megye történetének tanulmányozásához:

- Bátorfi Lajos: Adatok Zala vármegye történetéhez I–V. Nagykanizsa, 1876–1878.
- Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929.
- Bencze Géza: Zala megye iparának története a felszabadulás után. (1945–1975) Műszaki-közgazdasági cikkek, tanulmányok. Zalaegerszeg, 1980.
- Biró Friderika: Göcsej. Budapest, 1988.
- Cseke Ferenc–Horváth László–Kerecsényi Edit–Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.
- Degré Alajos: A megyei közigazgatás átalakulása a XVIII. század elején. Jogtörténeti tanulmányok 4. k. Budapest, 1980.
- Degré Alajos–Gergelyffy András–Valter Ilona–Vándor László: Az egervári vár története. Harmadik, javított kiadás. Zalaegerszeg, 1979.
- Fára József: Zalaegerszeg mint megyeszékhely. Zalaegerszeg, 1936.
- Fejezetek Zalaegerszeg történetéből. (Szerk.: Simonffy Emil) Zalaegerszeg, 1970.
- A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. (Szerk.: Szentmihályi Imre) Zalaegerszeg, 1960.
- Gönczi Ferenc: Göcsej... Kaposvár, 1914.
- Füssy Tamás: A zalavári apátság története. Budapest, 1902.
- Holub József: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.
- Holub József: Zala megye története a középkorban III. Kézirat. Göcseji Múzeum Adattára, Zalaegerszeg.
- Holub József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok 1917.
- Holub József: Zala megye középkori vízrajza., Zalaegerszeg, 1963.
- Holub József: Zala megye kiterjedése és határai a középkorban. Budapest, 1916.
- Horváth Ferenc: Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861–1973. Zalaegerszeg, 1978.
- Kerecsényi Edit–Tóth Oszkár: Letenye története. Letenye, 1992.
- Koppány Tibor–Péczy Piroska – Sági Károly: Keszthely. Budapest, 1962.
- Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Lackner László: Zalaegerszeg. Budapest, 1987.
- Magyarország tájféldrajza 3. A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék, Budapest, 1975.

- Magyarország tájféldrajza 4. A dunántúli dombság. Dél-Dunántúl, Budapest, 1981.
- Méri István: A kanizsai várásatás. Budapest, 1988.
- Müller Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén... Zalaegerszeg, 1971
- Nagykanizsa, Városi monográfia I. (Írták: Cseke Ferenc, Gyulai Ferenc, Horváth László, Szőke Béla Miklós és Vándor László) (Szerk.: Béli József, majd Rózsa Miklós és Rózsáné Lendvai Anna) Nagykanizsa, 1994.
- Németh József: Zala megye műemlékei. Zalaegerszeg, 1979.
- Pais Sándor és Nagy Kolozsvári István: Göcseji kálvinisták. Zalaegerszeg, 1989.
- Simonffy Emil: A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. Zalai Tükör I. 1974.
- Szőke Béla Miklós–Vándor László: Pusztaszentlászló XI. századi temetője. Budapest, 1987.
- Cs.Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973.
- Veszprém megye helytörténeti lexikona II. (Írta: Kovacsics József–Ila Bálint) Budapest, 1988.
- A Veszprém megyei Múzeumok közleményei 1963–
- Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Zalaegerszeg, 1985. (Szerk.: Gyimesi Endre)
- Zalai Gyűjtemény 1974–
- Zalai Múzeum 1987–
- Zalai életrajzi kislexikon, Zalaegerszeg, 1994. (Szerk.: Gyimesi Endre)
- Zalavármegye ismertetője 1935. (Szerk.: Bodry László, Madarász Gyula, Zsadányi Oszkár) Sopron, 1935.
- Zalavármegyei évkönyv a millenniumra. (Szerk.: Halis István és Hofmann Mór) Nagykanizsa, 1896.
- Zala megye földrajzi nevei. (Szerk.: Papp László, Végh József) Zalaegerszeg, 1964.
- Zala megye története. Kiállítás a Göcseji Múzeumban. (Rendezte Horváth László, Vándor László stb.), szerk.: Németh József, Zalaegerszeg, 1980.
- Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. (Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula) Budapest, 1886–1890.

A képek jegyzéke:

(A művészi képek, melyeket Mészáros T. László anyagából válogattunk, a négy bevezető, az előzményekre utaló fotográfián túl 1100 év épített emléket mutatják be. A válogatás, mint minden ilyen, szubjektív, de terjedelmi korlátok miatt még a könyv készítőinek értékítéletét sem tükrözi. – A szerk.)

1. kép: *Bronzkori női ékszerek*

A Pötréte melletti mocsárban elrejtett női tárgyakat ma a zalaegerszegi Göcseji Múzeum őrzi.

A bronz és borostyán ékszerek és ruhadíszek egy késő bronzkori gazdag női viselet darabjai.

Irodalom: Müller Róbert: A pötrétei későbronzkori kincslelet. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1972).

2. kép: *Római kori síredények Bakról*

A bak-söjtöri úttól északra elterülő erdőben feltárt római kori halomsírokból kerültek elő a képen látható díszes, szép formájú kerámiaedények, melyek között a helyi készítmények mellett import darabokat is találunk.

3. kép: *Avar övgarnitúra Zalakomárból*

A községben feltárt kora és késő avar kori temető kései részében a 8. század végén, a 9. század elején temetkeztek a griffes-indás díszöveket viselő harcosok. Az egyik jellegzetes darabot mutatja be képünk.

Irodalom: Szőke Béla Miklós–Vándor László: 8–9. századi birituális temető Zalakomár határában. Zalai Gyűjtemény 18. (1983)

4. kép: *Bulcsú vezér ábrázolása a Képes Krónikából*

Kálti Márk 14. századi Képes Krónikája középkori kódexeink egyik legszebbike. A krónikában lévő miniatúrán a mai Zala megye területét birtokába vevő törzsnek a kalandozó hadjáratok révén legismertebb vezetője volt Bulcsú vezér. A Lech mezei vereség, Bulcsú és vezértársai tragikus halála után megszűnnek a nyugati irányú kalandozó hadjáratok.

Irodalom: Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

5. kép: *Zalavár (Vársziget) – Emlékpark*

A Várszigeten a 840 körül Német Lajos frank királytól birtokot kapott Pribina herceg építi ki

központját, akinek fia, Kocel udvarában megfordult Szent Cirill és Metód. 1019-ben I. (Szent) István bencés monostort alapít itt, majd valószínűleg I. (Szent) László ide helyezi Zala vármege központját. A 9. század történeteire a Cirill és Metód emlékmű, a magyar államalapítás időszakára az 1938-ban felállított és azóta kétszer újjáépített Szent István emlékmű, valamint a feltárt temetőkápolna helyére az 1100. évfordulóra emelt Szent István kápolna emlékeztet.

Irodalom: Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VII. Budapest, 1902.

6. kép: Nagykapornak – Rk. templom

A 12. század utolsó negyedében alapított benedekrendi apátság háromhajós román stílusú templomából ma már csak a homlokzat a tornyokkal és a főhajó szentélye áll. A templomhajó barokk, a kolostorépületek újkoriak. Az évek óta folyó helyreállítás során jórészt elkészült a külső felújítás. Ma újra láthatók a tornyok román stílusú ikerablakai, a szentély románkori és gótikus ablaka is.

Irodalom: Nagyfalusi Lajos: A kapornaki apátság története II. Kalocsa, 1942.

7. kép a–b: Túrje – Rk. templom

A Túrje nemzetség által a 13. században emelt háromhajós premontrei rendi prépostsági templom döntően ma is eredeti formájában áll. Csupán a szentélyvégzódések és az északi oldali elpusztult kolostor helyett épült rendház 18. századi. A templom egykor barokkosított homlokzatát Lux Károly állította helyre. A belsőben a többretegű kifestés alatt a déli falon az elmúlt években egy középkori Szent László legendát ábrázoló freskósorozat került elő.

Irodalom: Kovács Imre: A türjei premontrei prépostság története. Zalai Gyűjtemény 34. (1991.); D. Mezey Alice: Túrje – Műemlékek. TKM Kiskönyvtára 429. Budapest, 1992.

8. kép: Szentmihályfa – Rk. templom

A 13. század elején épült homlokzati tornyos templomot fennállása alatt többször átépítették. Már a 13. század végén szentélyét bővítették. Jelenlegi formájában az 1970–71-es helyreállítása óta áll. A torony, hajó és a szentélyindítás 13. századi, míg a szentély 1750 körül épült. Jellegzetes zömök homlokzati tornya csak egyharmadában lép ki a homlokzat síkja elé, belül két oszlopon nyugszik, így karzatot alkot. A nyugati kapu felett timpanondombormű van Isten Báránya ábrázolással, és ikerablakainak oszlopfőit is faragott állatfejek díszítik.

Irodalom: Valter Ilona: A zalaszentmihályfai rk. templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem. 1971–1972., Vladár Ágnes: A zalaszentmihályfai rk. templom helyreállítása. Uo.

9. kép: *Hévíz (Egregy) – Rk. kápolna*

A középkori Egregy falu temploma egyike a legszebb és legépebben megmaradt Árpád-kori falusi egyházainknak. A 13. század második negyedében épülhetett. A török alatt megrongálódott épületet 1731-ben kijavították, majd 1912-ben és 1965-ben helyreállították. Az egyenes szentélyzáródású templom nyugati oldalán áll a falazott sisakos háromemeletes torony, kettős és hármas ikerablakkal.

Irodalom: Sz.Ceglédy Ilona–Entz Géza–Reisigner Mária–Mendele Ferenc: Az egregyi Árpád-kori templom. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 6/1967.

10. kép: *Kallosd – Rk. kápolna*

A temetőben található kerektemplom a 13. század közepe táján épülhetett az akkor még királyi tulajdonban lévő faluban, amely később a kapornaki apátság birtoka lett. A törökkorban romossá vált épületet a 18. században helyreállították, majd előépítménnyel bővítették. Kutatás utáni helyreállítása 1994-ben fejeződött be. Az 5,8 m belső átmérőjű, kis félköríves szentélyű, kívül félkörös lizénákkal tagolt épület eredeti felső lezáródása (esetleg emelete) nem maradt meg. Belsejében ülőfülkék, északi falában a karzatra, illetve a padlásra vezető lépcső található.

Irodalom: Bogyay Tamás: A kallosdi kerektemplom. Dunántúli Szemle, VII. 1940.

11. kép: *Csatár – Rk. templom*

A falutól ma nyugatra elkülönülten álló középkori templom a falu plébániaegyházának épült a 13. század második felében, pár száz méterre az azóta elpusztult benedekrendi apátságtól. Építését román stílusban kezdték, és koragótikusban fejezték be. A török alatt megrongálódott épületet a 18. században helyreállították, hajóját boltozták, és kápolnával, illetve sekrestyével bővítették. Jelenlegi helyreállítása 1991-ben készült el.

12. kép: *Kehida – Rk. kápolna*

A Kehidától északra fekvő temetőben álló egyszerű, félköríves záródású, délikapus téglatemplom tömegformálásában a 13. század közepe után épült egyszerű falusi egyházak legtipikusabb példája. Eredetileg a középkor végén elpusztult Kiskallosd falu temploma volt. A 18. században átépítették, majd kutatás utáni helyreállítását 1975-ben végezték el. Benne található a Deák

család sírboltja.

Irodalom: Istvánfi Gyula: A kehidai temetőkápolna helyreállítása. Műemlékvédelem, 1976/2.sz.; Vándor László: Kehidakustány – Műemlékek. TKM Kiskönyvtára 449. Budapest, 1992.

13. kép: Zalaszentgyörgy – Rk. templom

A templomot a Csabi nemzetség emelte a 13. század közepe után. A homlokzatra ültetett tornyú, díszes párkányú, román stílusú, síkfödémes kis téglatemplomot a 14. században a hajóval egyenlő szélességű gótikus, boltozott szentéllyel bővítették és freskókkal ékesítették. A török időkben súlyosan megsérült templomot 1756-ban újjáépítették, majd a századunk 60-as éveiben elkövetett szakszerűtlen átalakítás után az 1980-as években középkori formájában helyreállították. Ekkor készült a szentély boltozatrekonstrukciója is.

14. kép: Zalasántó – Rk. templom

Egy korábbi templom helyén a 13. század közepe táján épült román falusi templom, melyet a 15. században nagyméretű gótikus ablakokkal díszített szentéllyel bővítettek, északról és délről kápolnával toldottak. A törökkori pusztítás utáni helyreállítás során újraboltozták, a kápolnákat elbontották, és jelentősen átalakították. Az 1957–59. évi műemléki helyreállítással kapta mai formáját.

Irodalom: Kozák Károly: A zalasántói templom feltárása és környékének középkori története. Archaeologiai Értesítő 1962.; Detschy Mihály–Sedlmayer János: A zalasántói plébániatemplom restaurálása. Műemlékvédelem 1958. 2.sz.

15. kép: Zalasántó – Tátika várának romjai

Az első tátika várat a hasonló nevű nemzetség emelte, majd a tatárjárás után a veszprémi püspök építtette a ma látható épületeket a 412 méter magas vulkáni kúp tetejére. Később a királyé, majd különböző családok birtoklása után a gersei Pethőké lett, akik építkeztek is a várban. A 16. század utolsó éveiben elhagyták, hamarosan romossá vált. Ma legmagasabban az északi fala maradt meg, néhány beomlott pincerészlete is látható még.

Irodalom: Iványi Béla–Sági Károly–Takács Kálmán: Hegyesd, Tátika, Rezi. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványai 22. Balatonfüred, 1965.

16. kép: *Rezi – Várrom*

1378-ban szerepel először mint Lackfi István tulajdona a 418 méter magas dolomitsziklára épült vár, de valószínűleg már a század első felében állt. A ma is jórészt álló keleti, amelyen még néhány ablak helye és védőpártázat nyomai is megfigyelhetők, és a részben álló nyugati falak között a belső osztások nyoma ma már nem látható. Széles, mély árok választotta el a bejárata előtti fennsíkától.

Irodalom: Iványi Béla–Sági Károly–Takács Kálmán: Hegyesd, Tátika, Rezi. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványai 22. Balatonfüred, 1965.

17. kép: *Keszthely – Fő téri rk. templom*

A templom előzménye a déli oldalán már a 11–12. században álló Szent Lőrinc kápolna. A ma álló templomot és a hozzá északról csatlakozó kolostort 1385 körül Lackfi István nádor építtette ferencrendi szerzetesek számára gótikus stílusban. A templom ma is eredeti formájában áll, boltozatai is megmaradtak. A 16–17. században végvár. A visszaköltöző ferencesek 1723-ban kijavították. 1878-ban a bejárata elé nagyméretű neogót tornyot építettek, majd a millenium tiszteletére restaurálták. 1974-ben felfedezték a belső gótikus freskóit, majd ezt követően a belsőt helyreállították. A szentélyben található az alapító Lackfi nádor sírköve, Festetics Krisztof sírja. A hajó alatt a Festetics család kriptája van.

Irodalom: Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle VIII. 1941.; M. Andrási Judit: Keszthely – Fő téri plébánia templom. TKM Kiskönyvtára 225. Budapest, 1986.

18. kép: *Egervár – Rk. templom*

A település Vas megyéhez tartozott, de az egervári uradalom nagyjából zala falvakból állt. A templom és a mellette egykor állt ferencrendi kolostor építetője Egervári László zalai főispán, horvát bán, majd tárnokmester volt, az építkezés 1490 körül kezdődött és a 90-es évek végéig folyt. Az épületegyüttest emelő műhely idomtéglá épületdiszítő tagozatokkal későgótikus-korareneszánsz stílusban dolgozott. Az építkezést Egervári Bereck püspök fejezte be, akinek reneszánsz sírköve a templomban található. A török időkben a kolostor elpusztult, a boltozatok beomlottak. Széchényi Ignác barokkizálta a templomot, és gazdag berendezéssel látta el. 1969-ben a külsőt a nyugati homlokzat kivételével gótikus formájában állították vissza, belső tatározása 1995-ben készült el.

Irodalom: Eber László: Egervári Bereck síremléke. Archaeológiai Értesítő XXXV. 1915.; Dragonits Tamás: Gótikus téglatemplom Egerváron. Műemlékvédelem. XV. 1971. 1.sz.; Degré Alajos–Gergelyffy András–Valter Ilona–Vándor László: Az egervári vár története. Harmadik, javított kiadás. Zalaegerszeg, 1979.

19. kép: Egervár – Várkastély

A 13. századi és a 14. század elején elpusztult vár helyére Egervári László építtetett újra várat 1477–1489 között. A jelenleg álló reneszánsz várat Nádasdy Kristóf építtette 1569-ben. A török idők után az új gazdák a Széchenyiek. 1712–13-ban az eredetileg zártudvaros várkastély északi szárnyát elbontották, az épületet kastéllyá alakították. Ekkor készültek a belső homlokzatok előtti árkádfolyosók és a második emelet is. A 18. század végétől egyre rosszabb állapotba került, csak a tisztartók, alkalmazottak lakták. Az 1945 után majdnem széthordott épületet 1960–65-ben helyreállították, jelenleg turisztaszálló.

Irodalom: Degré Alajos–Gergelyffy András–Valter Ilona–Vándor László: Az egervári vár története. Harmadik, javított kiadás. Zalaegerszeg, 1979.

20. kép: Lenti – Vár

A 13–14. század fordulóján fából épült vár helyén az alsólendvai Bánfiak építtettek új várat a 15. században, amely a török korban jelentős végvár lett. Az eredeti várból ma már csak az északkeleti sarokbástya és az északi szárny, valamint kaputornyának feltárt és felfalazott alapfalai láthatók. A 18. században gazdasági célra átalakított és nyugati oldali épülettel bővített vármaradvány az 1970-es évekig mezőgazdasági célokra szolgált. Jelenleg állagmegővése megtörtént, új funkcióra vár.

Irodalom: Vándor László: A lenti vár kutatásának eredményei 1976–1978. Zalai Gyűjtemény 11. (1979); Tantalics Béla: Lenti története 1849-ig. Lenti, 1993.

21. kép: Zalaegerszeg – Megyei Bíróság

Az 1872-től a Megyei Bíróság székházaként működő épület 1730–32 között épült vármegyeháza céljaira Donato Felice d'Allio tervei alapján, barokk stílusban. Az épületet a középkori vár helyén emelték, és valószínűleg belefoglalták az egykori püspöki kúria egyes részeit is. Az egyemeletes, széparányú épület középen kosárfélszigetes kapuval, az udvarra átvezető kapuúttal épült. A középrizalitban a kapu felett elhelyezkedő díszes nagyterem volt a reformkor haladó politikai küzdelmeinek színhelye. A terem magas légtérét a három félköríves ablak fölött

még ökörszemablakok is megvilágítják. Ma keletről a századfordulón épült szárny, nyugaton az 1960-as években készített épület csatlakozik hozzá. Utóbbival az 1993–95-ben készült emeletes üveg folyosó köti össze. Helyreállítása 1995-ben fejeződött be.

22. kép: Zalaszentgrót – Kastély

A jelenleg gyógypedagógiai gyermekotthonként használt épület a Zala folyó szigetén a középkori vár falainak részbeni felhasználásával 1787-ben épült. Az U alakú épület a 18. századi zalai kastélyépítészet legszebb példája. A későbarokk-copf stílusú egyemeletes kastély középrizalitjának nyugati homlokzatán az utolsó birtokos Károlyi család címere, a belsőn barokk chronosztikonos latin felirat látható. A két oldalszárny végét kis kör alakú tornyocskák zárják. Az északi falban nyert bemutatást a középkori várépület néhány kibontott részlete.

Irodalom: Vándor László: Szentgrót vára. Zalai Gyűjtemény 8. (1978).

23. kép: Resznek – Kastély

Az irodalom alapján 1770 körül épültnek tartott egyemeletes, oromzatos, középrizalitos, L alaprajzú kastélyépület erősen archaizáló formákat mutat, nem zárható ki korábbi épület felhasználása sem. A szép környezetű épületet a közelmúltban ipari célra használták, ma új funkcióra vár. Mellette barokk, boltozott, szép magtárépület található.

24. kép: Letenye – Kastély

A 18. században építtette a Szapáry család, 1820 körül klasszicista stílusban átalakították. Később az Andrássy család tulajdonába került. A kétszintes, középrizalitja felett háromszög alakú oromzattal záruló épület kapuja felett négy oszlop által tartott erkély található. Emeleti ablakai fölött konzolos párkányok. A jelenleg művelődési ház céljait szolgáló épület belül teljesen át van alakítva. Körülötte 5–6 hektáros védett park található.

25. kép: Bucsuszentlászló – Ferences templom és kolostor

A középkori Pölöske (ma Szévíz) patak mocsarának szigetén a török időköt átvészelt 13. századi román stílusú templomocska mellett a 17. század végén telepedtek meg a ferences szerzetesek, akik 1714–34 között megépítették hatalmas barokk templomukat – meghagyva mögötte a korábbi templomot –, északi oldalán a rendházzal. Jelenlegi képét az 1967–69-es külső helyreállítások kapta. Nagyon szép, gazdag barokk berendezése van, a főoltár és a szószék mellett nyolc mellékoltárából 7 barokk stílusú.

Jelenleg a kolostor nagyobbik részében szociális otthon működik.

Irodalom: Valter Ilona: A bucsuszentlászlói rk. (volt ferences) templom helyreállítása. Műemlékvédelem, XVIII. 1974. 1. sz.; Aggházi Mária: Régi magyarországi faszobrok. Budapest, 1958.

26. kép a-b: Nova – Rk. templom

1778-ban építette Szily János püspök a külsejében egyszerű homlokzati tornyos barokk templomot. A templom belsejének igen gazdagon festett architektúráját, freskóit és főoltárképét 1779-ben Dorffinaister István festette.

Nagyméretű főoltárképe Mária mennybemenetelét ábrázolja, a szószék melletti oltárkép pedig Szent Pétert és Pált a fogságban. Említésre méltóak a mennyezeti freskók Mária életéből vett jelenetekkel és a kóruson Dávid király és Szent Cecília képei. A templom barokk orgonája 1787-ből való Treffer János Jakab kőszegi mester műhelyéből.

A templom legutolsó külső felújítása 1995-ben fejeződött be. A freskók nagyon rossz állapotban restaurálásra várnak.

Irodalom: Szmracsányi Mariann: A novai templom és falképei. Budapest, 1935.

27. kép: Zalaszentgrót – Rk. templom

1753–58 között épült, egyhajós, nagyméretű, homlokzati tornyos, díszes kialakítású barokk templom. Homlokzati tornyán az építtető Batthyány család címere, az oromzat két oldalán kővázák állnak. Bejárata mellett Szent Flórián és Szent József szobrai állnak. A templom déli oldalán kápolna található.

A belső berendezéséből különösen szép barokk, oszlopos főoltár és oltárképe: Szent Imre felajánlja életét Szűz Máriának, a hajóban található Pieta festmény emelhető ki. A kápolnában áll a templom féltett kincse, a későgótikus (1490 körüli) Madonna szobor.

28. kép: Homokkomárom – Rk. templom

1722-ben kezdték építeni, utána többször átalakították, utoljára jelentősebben 1939–40-ben, de barokk-rokókó jellegét megőrizte. Oromzatos homlokzatán lévő fülkékben Szent Ferenc, Antal, Péter és Pál barokk szobrai állnak. Gazdag díszű, oszlopos főoltárán Madonna kegykép található, említésre méltó rokokó szószéke van.

Mellette áll az 1774-ben ferences kolostornak emelt egyszerű kétszintes barokk épület, amelyet ma a Nyolc Boldogság rend használ.

29. kép: Nagykanizsa – Inkey sírbolt

1768-ban a palini Inkey család sírkápolnájának építtette Inkey Boldizsár. Centrális, négyfülkés, kupolás barokk kápolna, kőkeretes, szobordíszes kapuval. Belseje eredetileg freskókkal volt díszítve. Körülötte kálvária volt, posztamensen pedig díszes urna.

A teljesen tönkretett, kifosztott épületet 1975-ben az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség a kerítőfallal együtt helyreállíttatta, de mivel funkciója azóta sincs, állapota erősen romlik.

30. kép a–b: Szentgyörgyvölgy – Ref. templom

1787-ben épült egyszerű, későbarokk templom, nyugati oldalán toronnyal. Mind ezalatt, mind a keleti oldalon előcsarnokból nyíló bejáratlalt.

A templom legfőbb értéke a belső; kazettás famennyezetét, karzatát 1828-ban helyi asztalosok készítették. A kékre festett kazetták többnyire báránylelő motívummal, részben virágdísszel, három mezőben gazdagabb színes kifestéssel 1829-ben készültek. A festő Patkó András tanító volt. Ugyanezen stílusban készült a koronás szószék. is.

Irodalom: Németh József: A szentgyörgyvölgyi református templom, Műemlékvédelem, 1976. 2.sz.; Vándor László: Szentgyörgyvölgy – Műemlékek, TKM Kiskönyvtára 431. Budapest, 1992.

31. kép: Nagykanizsa – Szentháromság szobor

A szoboresoport a megye legszebb köztéri barokk szoborkompozíciója. A posztamensen felül a keskenyebb részen a Szentháromság csoportja, középen Szűz Mária két angyallal, körülötte külön posztamenseken Szent Antal, Szent László király, Szent István király és Keresztelő Szent János szobra.

1758-ban az akkori Piac téren (ma Erzsébet tér) állíttatta Inkey Boldizsár. 1869-ben az Eötvös térre, később a mai helyére, a Kossuth térre került. Restaurálását a közelmúltban fejezték be.

Irodalom: Cseke Ferenc–Horváth László–Kerecsényi Edit–Tóth Kálmáné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.

32. kép: Kehida – Deák kúria

A falu közepén lévő dombon az elpusztult, a török időkben várrá alakított középkori templom és kúria helyén 1770-ben építtette a Hertelendy család, amely örökségként került a Deák család birtokába. Ezen épületben töltötte élete nagyobb részét Deák Ferenc, aki 1854-ben eladta. Jelenleg felújításra és méltó funkcióra vár.

Földszintes, L alakú épület, mely jelenlegi külsejét a múlt század végi szecessziós átalakításkor kapta. Falán emléktábla, előtte Zala György Deák szobra áll a védett parkban.

Irodalom: Vándor László: Kehidakustány – Műemlékek. TKM Kiskönyvtára 449. Budapest, 1992.

33. kép: *Zalacsány – Tersánszky kúria*

A múlt század elején épített földszintes kisnemesi kúria a kevés megmaradt zalai klasszicista stílusú építkezés egyik szép emléke. A Zala-völgyi főút mellett hajdan nagy gazdasági udvarral övezett épület nemes egyszerűségével megragadó látványt nyújt. A kúria középtengelyében a bejárat fölé magasodó timpanont két oszlop tartja.

34. kép a-b: *Keszthely – Festetics kastély*

A középkori Gersei Pethő kúria helyén 1745-ben Festetics Kristóf kezdte építtetni, majd 10 évvel később átépítették. 1770-ben kétszeresére bővítették. A 18. század végén Festetics György átalakíttatta, 1801-ben készült el a könyvtár berendezése, 1804-ben a kápolna. Ebben a formájában a kastély U alaprajzú barokk épület volt.

1883–87 között Festetics Tasziló a kastélyt teljesen átépíttette. Az északi szárnyat lebontatta, helyére új, nagyméretű szárnyat emeltetett, melyet tornyos középrésszel kapcsolt a régi épülethez. Az egész épület új, egységes manzárdtetőt és vakolatdíszít kapott. A belső nagy része is átépült, ekkor kapta ma látható formáját, csak a könyvtár és a kápolna maradt változatlan.

A kastély és belső berendezése 1945 után súlyosan sérült, csak hosszú helyreállítás után kapta meg mai múzeum, szálloda, kulturális központ funkcióját. Ugyancsak rekonstruálni kellett a kastély parkját is.

Irodalom: Péczely Piroska: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Budapest, 1958.

35. kép: *Nagykanizsa – Zsinagóga*

A klasszicista stílusú, kívülről rendkívül egyszerű, tagolatlan épületet 1807-ben kezdték építeni, de csak 1821-ben készült el. Az építés alatt terve többször változott. (Tervezői Vayta Ferenc, Ehmann és Marek). 1844–45-ben kissé átalakították, bővítették, kórust és orgonát kapott, majd 1890-ben készült alsó karzata.

Főkapuja felett pillérekben nyugvó tető, ugyanitt az 1944-ben elhurcoltak és az első világháborúban elesettek emlékhelyei vannak. Jelenleg használaton kívül, rossz állapotban van.

Irodalom: Cseke Ferenc–Horváth László–Kerecsényi Edit–Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.

36. kép: Zalaegerszeg – Csány László szobra

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legjelentősebb vitézeinek halálát halt zalai személyniségének, kormánybiztosnak, közlekedési- és közmunkaügyi miniszternek Istók János által készített szobrát 1931-ben avatták fel. A főalak bronzból a kardjára támaszkodó Csány László. A talapzat jobb oldalán kőből, anyjától búcsúzó parasztleány és csatába rohanó zászlótartó, balról hatalmas követ emelő mezítelen munkásember látható. A talapzat hátsó részén a szobor felállításában hatalmas érdemeket szerzett Borbély György plakettje.

Irodalom: Béres Katalin–Kiss Gábor: Csány László kultusza Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 30. (1990).

37. kép: Zalaegerszeg – Zrínyi Gimnázium

A város 1894-ben szavazta meg a gimnázium létesítését. Az állam, mint a millennium ajándékát 1896–97-ben építtette a megye első állami főgimnáziumának. Kétemeletes, eklektikus stílusú épületét Herczeg Zsigmond és Baumgarten Sándor tervei szerint készítették. A kivitelezést Morandini Tamás végezte. Az intézményt 1922-ben Deák Ferencről nevezték el, 1950-ben Zrínyi Miklós nevét vette fel.

Irodalom: Emlékkönyv a Zrínyi Miklós gimnázium fennállásának 100. évfordulójára. (1896–1996). Zalaegerszeg, 1996.

38. kép: Zalaegerszeg – Göcseji Múzeum

1890-ben épült takarékpénztári hivatali helyiségek és bérház céljaira. 1945 után különböző hivatalok, majd a városi tanács működött benne. 1971–72-ben alakították át múzeummá, azóta az 1950-ben alapított Göcseji Múzeumnak ad otthont.

Az U alaprajzú eklektikus épület ma Zalaegerszeg egyik jelentős városképi értéket képviselő épülete. Keleti oldalán üvegezett árkádós folyosókkal, középen a főbejáratral, déli attikás oldalán a később kialakított kiállítótermi bejáratral, míg nyugati oldalán kétkapualjas utcafrontos beépítéssel.

39. kép: Zalaegerszeg – Hangverseny- és Kiállítóterem

Stern József tervei szerint 1903–1904-ben romantikus stílusban épült zsinagóga, amely a keleti

motívumokat övözte a román stílus elemeivel. A kéttornyos, belül galériás templom a II. világháború után sokáig funkció nélkül állt, majd a város Pelényi Gyula tervei alapján bővítette és Hangverseny- és Kiállítóterem céljaira átalakította.

40. kép: Nagykanizsa – Posta palota

A város 1905-ben határozta el új postahivatal építését, melynek megvalósítását a pénzhány, majd a világháború akadályozta. Végül is 1924-ben készült el Goll János tervei alapján az új postapalota épülete. A kétemeletes, modern, már akkor központi fűtéses épület a két világháború közötti modern hivatalépületek első példája a megyében, a maga korában is országos elismertséget szerzett.

Irodalom: Cseke Ferenc–Horváth László–Kerecsényi Edit–Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.

41. kép: Keszthely – Balatoni Múzeum

Györgyi Dénes tervei alapján 1928-ban elkészült neobarokk palota a mai napig is a vidék egyik legszebb múzeuma. Közadakozás, gyűjtés, állansegély segítette megépülését.

Központi oszlopcsarnoka, nagyterme a város reprezentációját is gyakran szolgálja. A megye egyetlen eredetileg is múzeumi célra emelt épülete, évről-évre a Balaton-part legrangosabb tárlatainak otthona.

Irodalom: Koppány Tibor–Péczy Piroska–Sági Károly: Keszthely. Budapest, 1962.

42. kép: Nagykanizsa – MAORT telep

A Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság az 1930-as évek végén, Bösze Kálmán tevei alapján kezdte építeni a lakótelepet a millenniumi városi Sétakert mellett, mérnökei, tisztviselői és alkalmazottai számára. A parkban kerítés nélkül elhelyezett, különböző méretű családi házakból és sorlakásokból álló lakótelep, saját sportpályával, játszótérrel rendelkezett.

Irodalom: Cseke Ferenc–Horváth László–Kerecsényi Edit–Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.

43. kép: Zalaezerszeg – Ruhagyár

A hatalmas, pirostéglás üzemépület a megyében az 1950-es évektől induló nagy ipari beruházások szimbóluma lett. Alapkövét 1950 szeptemberében tették le a várostól nyugatra eső szántóföldek közepén. A ma ZAKO márkanévet használó gyárat azóta körülölelték a lakótelepek.

Irodalom: Lackner László: Zalaegerszeg. Budapest, 1987.

44. kép: *Zalaegerszeg – Falumúzeum*

1966-ban kezdődött építése, 1968-ban nyílt meg az ország első, látogatható szabadtéri néprajzi múzeumfaluja, a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum. A holt Zala partjára, az olai vízfalalom köré a megye és a város összefogásával 22 településről hoztak ide 40 épületet. A Göcsej vidéki építészetet reprezentáló zsúpfedésű, boronaszerkezetű faházak a 18–19. század hangulatát idézik.

Előtte áll a millezcentenáriumi ünnepre elkészült fogadóépület.

Irodalom: Bíró Friderika: Göcseji Falumúzeum. Zalaegerszeg, 1972

45. kép: *Zalaegerszeg – ún. „Csipkeházak”*

Az új városközpontban álló, a Dísz tér köré csoportosuló, alagútzsulus technológiával készült épületeket Vadász György tervei alapján, több ütemben valósították meg az 1970-es évektől 1994-ig. Az épületcsoport megmutatja, hogy a korszak sablonos építkezéseinek kötött technológiája mellett is mekkora az építész variálási lehetősége. A „Csipkeház” elnevezést a környelv teremtette, tükrözi az erkélyek korlátainak csipkeminintát utánzó összhátását.

Irodalom: Lackner László: Zalaegerszeg. Budapest, 1987.

46. kép: *Balatonmagyaród (Kis-Balaton) – A Kányavári szigetre vezető gyaloghíd*

1985-ben készült el a Balaton vízminőségének helyreállítása céljából a Zala folyón, a hajdani mocsárvilág helyén tervezett két víztározó közül az első. A tározók a jelzett célon kívül természetvédelmi, turisztikai célokat is szolgálnak. A Kányavári szigeten parkosított környezetben kialakított kilátó és madárfigyelő tornyokhoz vezető szépvonalú fahíd a természetvédelmi terület meghatározó látványossága.

47. kép: *Hévíz – Tófürdő*

Európa legnagyobb melegvizű taván a jellegzetes fürdőházakat a Reischl család építtette 1905–1940 között. A bejárati rész 1907-ben készült el. 1927-ben egységesítették az épületek stílusát. 1986. március 2-án az épületek egy része gondatlanságból leégett, az újjáépítés 1989-ben fejeződött be, és ma már régi pompájában fogadja a világ minden részéről ideérkező gyógyulni vágyókat.

48. kép: Nagykanizsa – Hungária Biztosító székháza

A város jellegzetességének tekinthető térlánc keleti belépőjénél, az Eötvös tér sarkán, a lebontott földszintes lakóházak helyén 1989-ben Pecker Attila tervei alapján épített irodaépület a több évtizedes sablonos középület-formálásból való kitörés első nagyszabású látványos példája.

49. kép: Zalaegerszeg – OTP székház

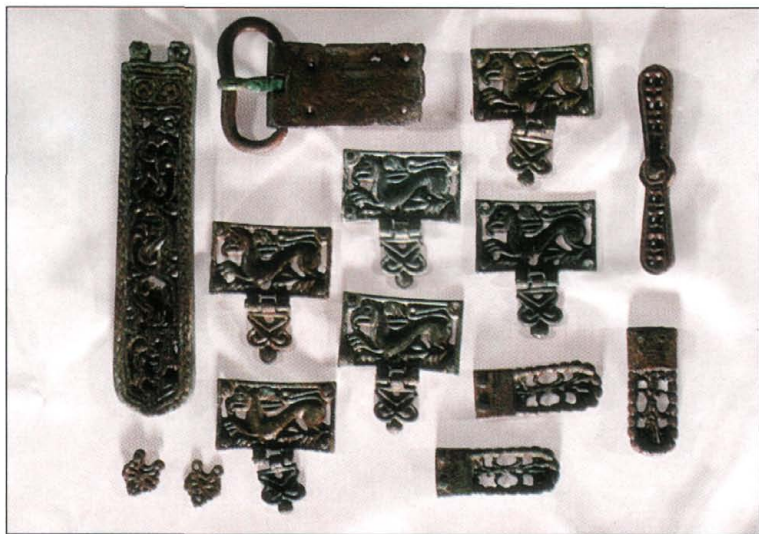
A rendszerváltás utáni bankszékház építési hullám legnagyobb szabású példája a Kisfaludy utca déli oldalán szanált családi házak helyén, Baránka József tervei alapján 1994-ben felépült kétemeletes székház, amely földszintjén reprezentatív, igényes ügyfélfogadó részt foglal magába.

1. kép

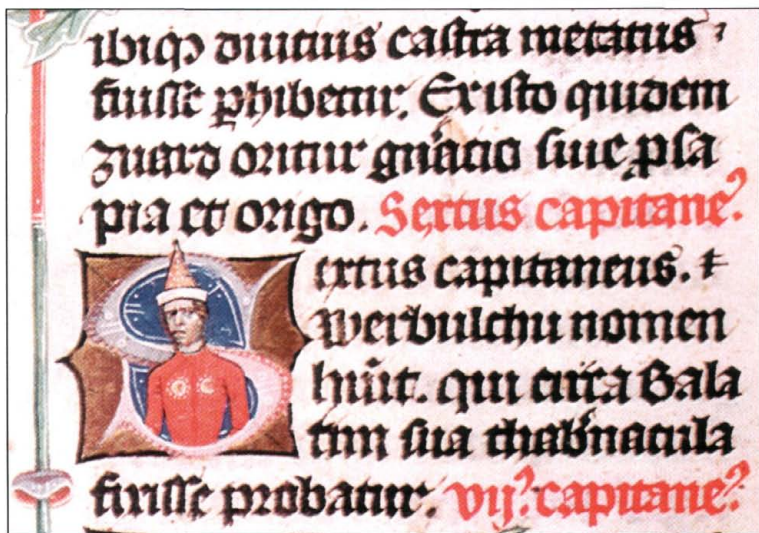

2. kép

3. kép

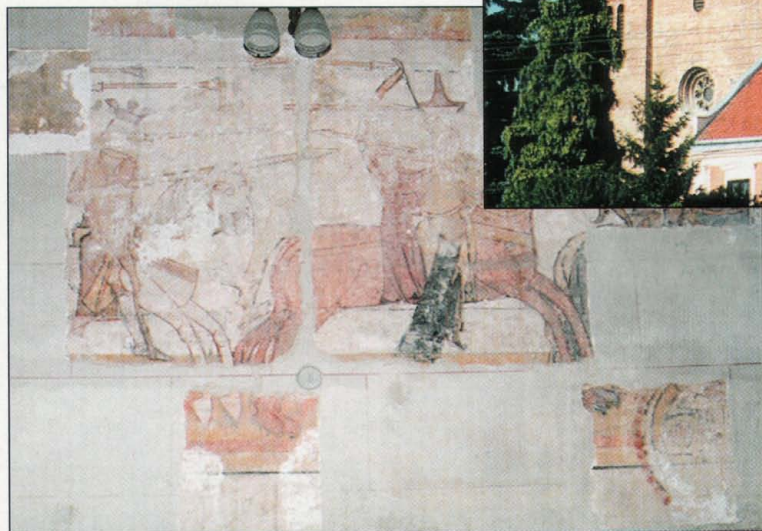
4. kép

5. kép

6. kép

7/a-b. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

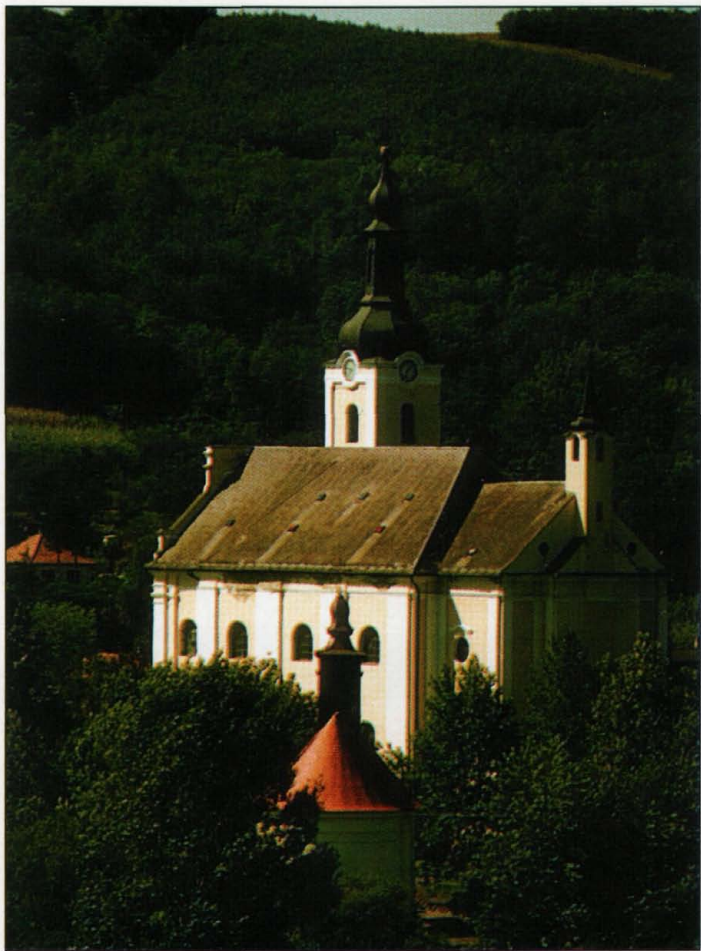

23. kép

24. kép

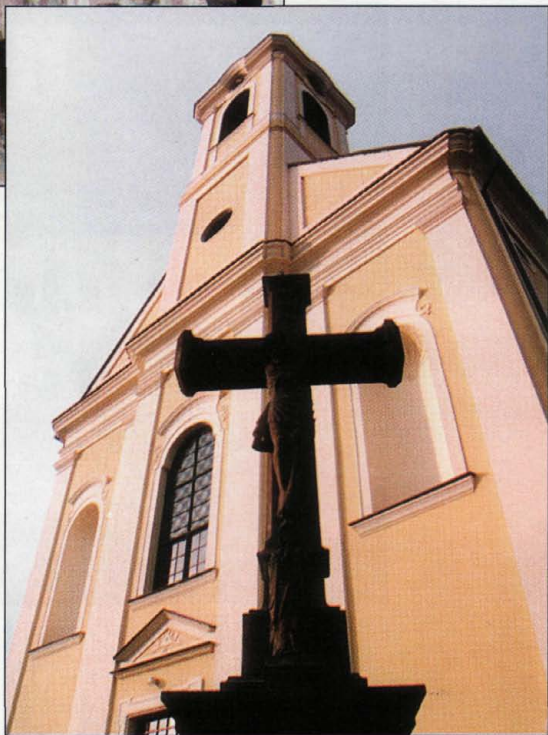

25. kép

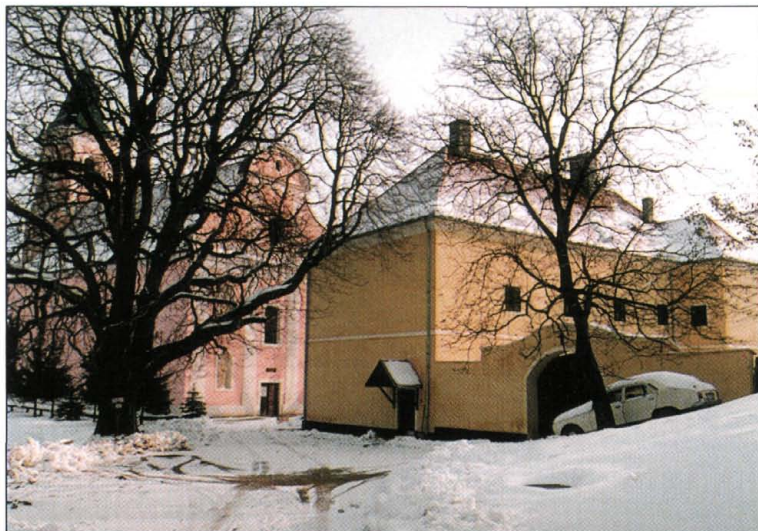
26/a-b. kép

27. kép

28. kép

29. kép

30/a-b kép

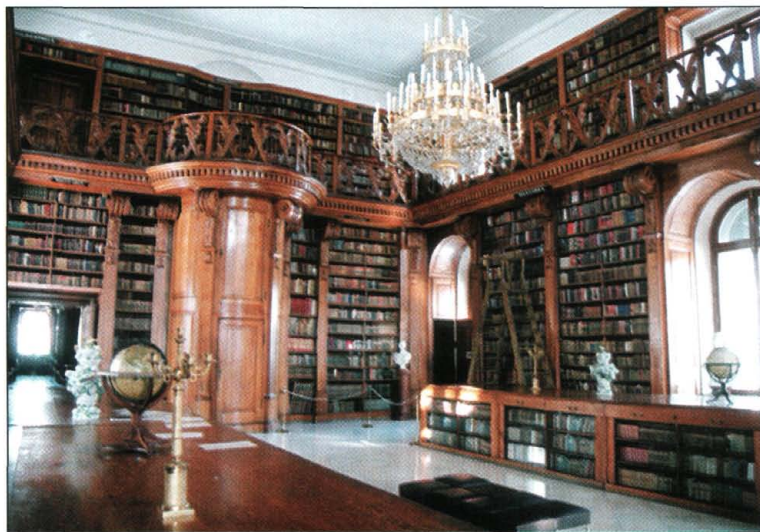
31. kép

32. kép

33. kép

35. kép

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

44. kép

45. kép

46. kép

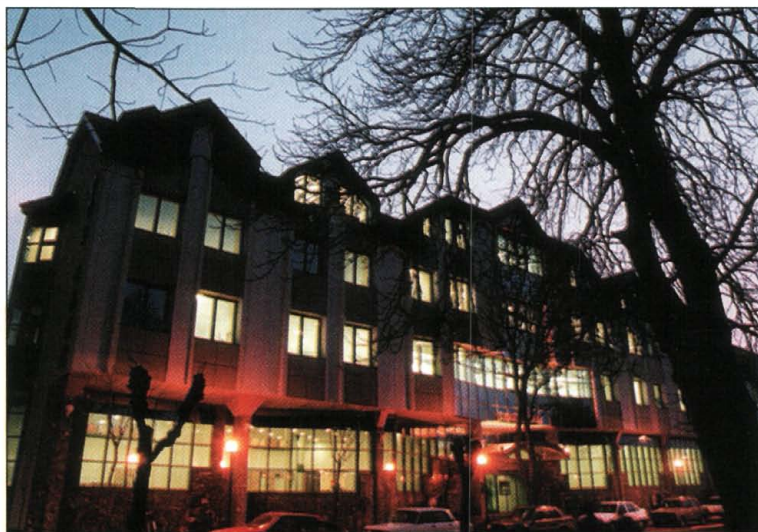

47. kép

48. kép

49. kép

**A kötetet kiadta Zala megye Önkormányzati Közgyűlése,
a Honfoglalás 1100. évfordulója Emlékbizottság
és a ZALA VOLÁN Rt támogatásával**

Zala megyének a Honfoglalás 1100. évfordulójára rendezett kiállításait és rendezvényeit támogatta:

- Honfoglalás 1100. évfordulója Emlékbizottság
- MOL Rt Zalai Finomító
- Zalagabona Rt
- ZALA VOLÁN Rt
- Zalaiparker Rt
- Jakab János mérlegkészítő és javító kisiparos
- Deák Ferenc Faipari és Óvónőképző Szakközépiskola
- Faluvédő Egyesület, Zalatárnok
- Zala Megyei Agrárkamara

akiknek ezúton mond köszönetet a Zala Megyei Millecentenáriumi Emlékbizottság.

